

‘सी ५’ सुपर क्लब स्थापनेमागे दडलंय तरी काय?

जगातील स्वतःच्या क्षमतेवर उभ्या राहू शकणाऱ्या आणि लष्करी सामर्थ्य वाढवून असणाऱ्या पाच देशांचा ‘सी ५’ (कोअर-५) या नावाचा एक गट बनविण्याचे नियोजन अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी केल्याची जागतिक चर्चा रंगली आहे. या गटात अमेरिकेसह रशिया, चीन, भारत, जपान यांचा समावेश असून, युरोपिय राष्ट्रांपैकी एकाही देशाचा समावेश नाही. हा गट खरोखरच अस्तित्वात येईल, याबद्दलही साशंकता आहेच.

त्यानिमित्ताने ‘सी ५’ सुपर क्लब स्थापनेमागे ट्रम्प यांचा नेमका स्वार्थी हेतू काय, याचा ऊहापोह करणारा हा लेख...

लक्ष्येध सनत्कुमाव कोल्हटकर

डोनाल्ड ट्रम्प यांचे सुपुत्र ट्रम्प (ज्युनिअर) यांनी नुकतेच दोहा, कतारमध्ये आर्थिक परिसंवादांमध्ये भाग घेताना युक्रेन-रशिया युद्धाबद्दल एक लक्षवेधी विधान केले होते. ते म्हणाले होते, युक्रेन-रशिया युद्धात प्रत्येक वेळी अमेरिका एकट्याने युक्रेनचा संरक्षण खर्च उचलत आहे. पण, या पुढील काळात अमेरिका हा आर्थिक भार उचलणार नाही. अमेरिका या युद्धापासून स्वतःला दूर ठेवू इच्छितो. युक्रेन-रशिया युद्ध हे युरोपचे आहे आणि त्या देशांनीच हे युद्ध निस्तरावे किंवा संपुष्टात आणावे, हे ट्रम्प (ज्युनिअर) यांचे सांगणे होते.

नुकतेच अमेरिकेच्या राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणाचा मसुदा जाहीर केला. या मसुद्यातील अनेक मुद्दे हे ब्रिटिश सरकारच्या राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणातील मुद्द्यांशी फारकत घेणारे आहेत. थोडक्यात, अमेरिका स्वतःचे सार्वभौम राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण लागू करू इच्छितो. ब्रिटिश राजसत्तेला दूर लोटू इच्छितो, हे स्पष्ट आहे. अमेरिकेच्या या भूमिकेमुळे कॅनडा, ब्रिटन, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड हे देश सैरसैर झालेले आहेत. ‘सी ५’ गट बनविण्याची इच्छा प्रदर्शित करून अमेरिका युरोपियन देश, दारोस, जॉर्ज सोरोस, ‘वर्ड इकोनॉमिक फोरम’ (जागतिक आर्थिक मंच), इमॅन्युएल मॅक्रॉन आणि वर उल्लेख केलेल्या अनेकांशी संबंधित फोरमपासून अमेरिकेला दूर नेऊ इच्छितात. यासाठी अमेरिकेला ‘सी ५’मधील देशांची मदत हवी आहे, असे म्हटल्यास वाकगे उरणार नाही.

अर्थात, डोनाल्ड ट्रम्प सत्तेवर असेपर्यंत या फोरमला अर्थ असेल. ट्रम्प यांच्यानंतर जर अमेरिकेत डेमोक्रॅटिक पक्षाचा कोणी अमेरिकेच्या

ताकदीवर अवलंबून आहे. युरोपियन देशांचे संरक्षण साहित्याचे बजेट खूपच कमी आहे. ‘शेवटचा युक्रेनियन जिवंत असेल, तोपर्यंत आम्ही रशियाशी लढू,’ हे आम्हाने देण्यापलीकडे या महासंघातील कोणत्याही देशाकडे दूरदृष्टी नाही. ब्रिटनचे पंतप्रधान स्टार्मर हे अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या भेटीस गेले असता, डोनाल्ड ट्रम्प यांनी जाहीरपणे सर्व वार्ताहरांसमोर ब्रिटनची एकट्याने रशियाशी लढण्याची क्षमता नाही, हे स्टार्मर यांच्यासमोर सांगितले होते आणि स्टार्मर यांनीही ट्रम्प यांच्या या विधानावर मान डोलावून त्याची कबुली दिली होती.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिकेने जर्मनी, जपान यांच्या लष्करी ताकदीचे पुरेपूर खच्चीकरण केले होते, हा इतिहास आहे. त्यामुळे जर्मनी आणि इतर युरोपची अवस्था एखाद्या लढाऊ प्राण्याचे दात आणि नखे कापून घेण्यासारखे होते. आता या देशांना परत आपली लष्करी ताकद उभी करावयाची असेल, तर पुढील किमान दहा वर्षे यासाठी द्यावी लागतील. ‘नाटो’मधील अनेक देशांनी कितीही राणा भीमदेवी थाटाचा आव आणला असला, तरी युक्रेन-रशिया युद्ध लवकरच संपेल, अशीच चिन्हे आहेत. रशिया त्यांनी युक्रेनच्या जिंकलेल्या भागाचा ताबा सोडणार नाही. युक्रेनला ‘नाटो’चे सदस्यत्व दिले जाणार नाही. झेलेस्कीचे काय होणार, हे कोणास ठावूक नाही. युरोपला हे युक्रेन रशियाचे युद्ध अमेरिकेच्या मदतीशिवाय पुढे खेचावयाचे असेल, तर ते त्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या हिमतीवर खेचावे, अशीच डोनाल्ड ट्रम्प यांची भूमिका सध्या तरी दिसते. आता ‘सी ५’ नावाने गट बनविताना या पाच देशांमध्ये लोकशाही असावयास पाहिजेच, असा नियम नाही. एकापरीने ‘सी ५’ हे बहुध्रुवीय जगातील शक्तिशाली गटाची प्रतिकृती (मॉडेल) असेल, असे दिसत आहे. पूर्वी ‘फाईव्ह आईज’ गटातून बाहेर पडून अमेरिका हा नवीन गट बनवू इच्छित आहे. कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, ब्रिटन या ‘फाईव्ह आईज’ गटातील अमेरिका सोडून इतर चार देशांना या नवीन ‘सी ५’मध्ये कोणतेही स्थान नाही, हे नोंद घेण्याजोगे आहे. हा एक बहुध्रुवीय जगातील एक महत्त्वाचा राजकीय दबावगत असेल. सध्याच्या जागतिक परिस्थितीतील आर्थिक आणि लष्करी ताकदवान अशा सार्वभौम देशांच्या या गटाकडून नवीन जागतिक संरचना बनविण्याचा उद्देश दिसत आहे. ‘ब्रिस’ संघटनेतील इतर सदस्य देशांना अमेरिका आणि जपानचा ‘सी ५’ संघटनेतील सहभाग कितपत रचेल, तेही बघावे लागेल. डोनाल्ड ट्रम्प हे अमेरिकेच्या अध्यक्षपदी येण्यापूर्वी जो बायडन यांच्या कार्यकाळात अमेरिका एकध्रुवीय जागतिक संरचनेला समर्थन देत होती. (पान ६ वर)

राजकीय अगतिकता म्हणजे काय, हे कालच्या वंधुमिलनामुळे समोर आले. भाजप आणि देवेंद्र फडणवीसांचा रेटा इतका जबरदस्त आहे की, एकेकाळी एकमेकांना ‘बडवे’, ‘संपलेले’ म्हणणारेदेखील आज एकत्र आले आहेत.

देध प्रतिनिधी

दर भागातला एक जुना निष्ठावान शिवसैनिक २००९ साली ठाकरे बंधूंनी एकत्र यावे, म्हणून दारोदार फिरला होता. मातोश्रींच्या पुतळ्यापासून बाळासाहेबांच्या ‘मातोश्री’ बंगल्यापर्यंत ही मंडळी पायी गेली होती. त्यांनी या दोन्ही भावांना पत्र लिहिले होते. पण, दोन्हीपैकी कोणत्याही भावाने त्या निष्ठावंतांची पुरेशी दखल घेतली नाही. त्या पत्रांचे काय झाले असेल ते न बोललेले बरे! ती बिचारी मंडळी हिमसुली होऊन निघून गेली आणि ती खंत कायम राहिली. काल मग या दोन्ही भावांनी एकत्र येऊन युतीची घोषणा केली आणि महाराष्ट्राच्या राजकारणातल्या सर्वात मोठ्या

‘भावनिक फसवणुकी’ला सुरुवात झाली. हे भाऊ तेव्हा एकत्र आले नव्हते. आज मात्र एकत्र आले आहेत, त्याचे एकमेव कारण म्हणजे, ‘दिवसेंदिवस दूर जाणारी सत्ता’. येणाऱ्या काळात असे अनेक भावनिक प्रयोग महाराष्ट्राला पाहायला मिळणार आहेत. त्यामुळे मनोरंजनाच्या धमाक्यासाठी महाराष्ट्राच्या जनतेने आपापली खुर्ची पकडून तयार राहावे. ठाकरे बंधूंचा आणि त्यांच्या पोपटांचा एक ठरलेला तर्क म्हणजे, संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आणि संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगल कलश. त्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचे स्मारक आजही अत्यंत अभिमानाने उभे आहे. तिथल्या दगडी चवुतऱ्यावर संयुक्त महाराष्ट्रासाठी हुतात्मा झालेल्यांची अजरामर नावे

आहेत. २५ वर्षे सत्ता उपभोगल्यानंतरही जी मुंबईची दैना झाली, ती महाराष्ट्राची मान शरमेने खाली घालायला लावणारी होती. ‘कोविड’मध्ये मृतांच्या बंगाही चढ्या भावाने ज्यांनी विकत घेतल्या, ते आता भावनिक मुद्दे उपस्थित करीत आहेत. ज्यांचे संपूर्ण महाराष्ट्रात कधीच लोकप्रतिनिधी निवडून आले नाहीत, ते आता संपूर्ण महाराष्ट्र असल्याचा आव आणत आहेत. ज्यांचे मुंबईत कधीही संपूर्ण बहुमत नव्हते, ते आता मुंबई असल्याचा आव आणत आहेत. आज जी काही अगतिकांची युती झाली आहे, ती पुढे कशी जाते, ते पाहणे मजेशीर ठरेल. अशी ही सगळी झामेबाजी केवळ सत्तेसाठी सुरू आहे.

ज्या संजय राजूतांचे लाड-कौतुक कालच्या पत्रकार परिषदेत दाखवले गेले, त्यांची गाडी मनसैनिकांनी उलटवली होती. त्यामुळे आणखी लिहिण्यासारखे बरेच आहे. पण, मुद्दा आता हे विस्तारणारे महानगर सक्षम हातात सोपविण्याचा आहे. मागच्या निवडणुकीत खरेतर भाजपने महापौरपद स्वबळावर मिळवलेच होते. पण, या विजयाचा युतीचा धर्म पालन करण्यात बळी गेला. आता भाजपला मागे लोटण्यासारखे दोन्ही सेनांकडे काहीच नाही. वस्तुतः हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे यांनी एक बलाढ्य संघटना बांधली आणि ती राज आणि उद्धव यांच्याकडे सोपविली होती. मात्र, मराठी माणसांच्या अपेक्षाभांगव्यतिरिक्त यातून काहीच झाले नाही. उद्धव ठाकरेंच्या

सत्ता गेल्यावर त्यांना तुरुंगात टाकण्याची कारस्थाने या मंडळींनी सुरू केली होती. त्यानंतर महाराष्ट्राने ‘देवेंद्रपर्व’ अनुभवले. विकासाचा झंझावात फडणवीसांनी उभा केला. आजच्या घडीला महाराष्ट्रात त्यांच्या ताकदीचा दुसरा नेता नाही. राज ठाकरेंनी महाराष्ट्राच्या विकासाची ‘ब्लू-प्रिंट’ आणायची वल्याना केली. फडणवीसांनी मात्र, ‘याची देही याची डोळ’ पाहता येतील असे प्रकल्प उभे करून दाखविले. भाषेचा मुद्दा आला, तेव्हा मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देण्याचा यशस्वी निर्णय नरेंद्र मोदींनीच घेतला.

मराठी माणसासमोरचे सगळ्यात मोठे संकट म्हणजे, वाढलेल्या कुटुंबाचा विस्तार या लहानशा घरात कसा सामावायचा. पण, हा प्रश्न सोडविला तो देवेंद्र फडणवीस यांनी. वरळीच्या बोंडोडी चाळींचा ४० वर्षांहून अधिक काळ रखडलेला पुनर्विकास देवेंद्र फडणवीसांनीच करून दाखविला. हा विकास सोपा नव्हता. बोंडोडीतल्या मराठी माणसाला ४० वर्षांहून अधिक काळ गंडवले गेले होते. मुंबईवरचे अजून एक संकट म्हणजे वाहतुककोंडीचे, जे देवेंद्रजींनी सोडवले. त्यामुळे ठाकरे बंधूंना आता मराठी माणसासाठी काय करायचे? असा भीषण प्रश्न तयार झाला आहे. त्यातून ही भावनिक नाटके सुरू झाली आहेत. आधी एकमेकांना ‘बडवे’बिडवे म्हणणारे लोक एकत्र येतात. ‘संपलेला पक्ष’ म्हणून एकमेकांना हिणवणारे लोक

गळ्यात गळे कसे घालतात, हे सगळेच महाराष्ट्र पाहतो आहे. पुढचा रणसंग्राम २५ दिवसांवरच आहे. या दोन भावांच्या इकोसिस्टमवर जणारे लोक म्हणजे, संपूर्ण मराठी समाज नाही. मुंबईसाठी भारतीय जनता पक्षाने जे केले, त्याच्यापेक्षा वेगळे काही करण्याची कल्पकता या दोन्ही बंधूंमध्येही नाही. दोघांच्याही पक्षाची अवस्था जणाय माठासारखी आहे. कितीही भर; पण पाणी गळूनच जाणार आहे. पण, खरी मजा तिकीटवाटपानंतर येणार आहे. कारण, कोणाचे उमेदवार कुटून कसे पळून जातात? हा मोठा प्रश्न आहे. सध्या अगतिकतेमुळेच हे लोक एकत्र आले आहेत, हे मात्र नक्की. मराठी माणसाशी यांचे काहीएक देणे-घेणे नाहीच!

‘या चिमण्यांनीं परत फिरा रे, घराकडे अपुल्या, जाहल्या तिन्हिसांजा’ हे कवी गदिमा, संगीतकार श्रीनिवास खळे आणि गायिका लताबाई यांचे एक चिरस्मरणीय गाणे आहे. यात, चिमण्यांनीं हे संबोधन सगळ्या लहान मुलांना उद्देशून आहे. पण या चिमण्यांनीं, परत फिरा गं, आनहुई आणि गुईझाऊ प्रांतांकडे, अशी साद चिमणी या पक्ष्याला तळमळून घालण्याची वेळ चिनी शेतकऱ्यांवर आली होती. माओ त्से तुंग (आता माओ झेडॉंग) आणि त्याचा सत्ताधारी कम्युनिस्ट पक्ष यांच्या मूर्खपणामुळे प्रथम लाखो चिमण्या मेल्या. मग किमान पाच कोटी माणसे मेली. कशी, ते जाणून घेऊं या:.....

विश्वकथांबाब मल्हाब कृष्ण गोब्रले

मुसलमान सुलतानांच्या इतिहासात महं द तुघलक हा ‘वेडा महं द’ याच नावाने ओळखला जातो. साधारणपणे ललित साहित्यिक, कवी वगैरे लोक अचाट आणि अफाट कल्पनांसाठी प्रसिद्ध असतात. त्यांचे ठीक असते. त्यांना फक्त लोकांचे मनोरंजन करायचे असते. राज्यकर्त्यांना असे करून चालत नाही. महं द तुघलक हा इ. स. १३२४ साली दिल्लीचा सुलतान झाला आणि त्याने इ. स. १३५१ पर्यंत म्हणजे २७ वर्षे राज्य केले. तो सर्व सुलतानांप्रम णेच क्रूर, धर्मद्विष्टा आणि कतलव्याज असल्यामुळे हिंदूंचा तर तो कर्दनकाळ होताच. पण त्याच्या लहरीपणामुळे तो मुसलमानांनाही नकोसा झाला. महंमद तुघलक सुलतान बनला त्या काळात आजच्या सिंध प्रांतापासून थेट दक्षिणेत आजच्या कर्नाटक, तामिळनाडू आणि केरळ प्रांतांचे बरेच मोठे सुभे त्याने जिंकले होते. त्यामुळे त्याच्या डोक्यातून अशी कल्पना निघाली की, बादशहीची राजधानी दिल्लीपेक्षा मध्यवर्तीअशा देवगिरी किल्ल्यावर न्यावी. म्हणजे मध्यवर्ती ठिकाणाहून संपूर्ण बादशहीचे व्यवस्थित संचालन करता येईल. देवगिरीला बाटवून दौलताबाद आधीच खिलजी सुलतानांच्या काळात केलेलेच होते. कल्पना खरोखरच चांगली होती; पण तिची अं लंबजावणी अत्यंत घिसाडघाईने झाली. परिणामी हजारो माणसे आणि जनावरे अन्न-पाणी नीट पुरवले न गेल्याने मेली. हे सगळे इ. स. १३२७ साली झाले. आठ वर्षांनी त्याला उमजले की, हे

काही खरे नाही. सन १३३५ साली त्याने पुन्हा राजधानी दौलताबादहून दिल्लीला नेली. तितक्याच अकार्यक्षमपणे नेली. परिणामी पुन्हा हजारो माणसे आणि जनावरे पटकीच्या म्हणजे कॉलऱ्याच्या साथीने मेली. राजधानी दौलतबादला असतानाच म्हणजे इ. स. १३३७ मध्ये महं दने आणखी एक अचाट उद्योग (किंवा नसता उद्योग) केला. आजच्या उत्तराखंड राज्यातल्या कुमाऊं-गढवाल भागातून हिमालयाची रांग ओलांडून प्रथम तिबेटवर आणि मग चीनवर स्वारी करण्याचा त्याचा बेत होता. बेत नक्कीच महत्त्वाकांक्षी होता. पण हिमालयात वावरण्यासाठी गंगा-यमुनेच्या खोऱ्यातले कपडे, घोडे, पादत्राणे, हत्यारे चालणार नाहीत. त्यासाठी वेगळी तयारी पाहिजे, हे त्याने लक्षातच घेतले नाही. परिणामी त्याचे ८० हजार ते १ लाख सैन्य बर्फाने गारदून वाटतेच गारद झाले.

१९४९ साली माओ त्से तुंग याच्या साम्यवादी पक्षाने सशस्त्र क्रांती करून चीनमध्ये सत्ता हडपली. हे करताना त्याने लोकशाही मागिने निवडून आलेले चँग कै शेक याचे सरकार उलथले. आता साम्यवादी सरकार म्हणजे काय विचारता, शोषित-वंचित- कष्टकरी-श्रमिक- शेतकरी- मजूर यांचे सरकार ते. आता बड्डावां पांडरपेशे, सरंजामदार, जहागीरदार, शोषक, भांडवलदार आणि त्यांचे बगलबच्चे यांचे दिवस भरले. आता सोव्हिएत रशियाप्रमाणेच चीनमध्ये स्वर्ग अवतरणार. पहिली पाच-सात वर्षे विरोधकांच्या कतली उडवणे, भारतातल्या नेहरू सरकारला ‘पंचशील करार’ नावाची झकास शेईडी लावून भारत-चीनच्या मधला तिबेट हा स्वायत्त प्रदेश आपल्या घशात घालणे इत्यादी प्रे मय खेळ खेळून झाल्यावर चिनी राष्ट्राध्यक्ष माओ आणि त्याचा

या चिमण्यांनीं, परत फिरा गं, आनहुई प्रांताकडे!

माओ त्से तुंग
चाऊ एन लाय

पंतप्रधान चाऊ एन लाय हे चीनच्या अंतर्गत विकासाकडे वळले (माऊ-चाऊची जोडी १९५८ साली त्यांनी ‘ग्रेट लीप फॉरवर्ड’ असा एक अत्यंत महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम आखला. कृषिप्रधान देश अशी जी चीनची ओळख होती, ती साफ बदलून कारखानदार देश अशी चीनची नवी ओळख निर्माण करायची. म्हणजे शेती बंद करायची असे

असतात. त्यांचा नायनाट झाला पाहिजे, हे समजू शकते. पण चौथा प्राणी किंवा पक्षी होता चिमणी. माओ आणि चाऊ यांना कोण कृषिपंडित भेटला कोण जाणे, त्याने त्यांच्या डोक्यात भरवून दिले की, चीनमध्ये चिमण्यांची संख्या फार झाली आहे. या चिमण्या शेतात उभ्या पिकांचे फार म्हणजे फारच नुकसान करतात. कणसे कापणी करून मळणी करायला येईपर्यंत कणसातला निम्मा दाणा चिमण्या खाऊन टाकतात. आपल्या देशातला शेतकरी परंपरेने असे मानतो की, देवाने दिलेल्या धान्यरूपी देणगीमध्ये पशुपक्ष्यांचासुद्धा वाटा आहे. जसे माणसाला अन्न लागते, तसे त्या पशुपक्ष्यांना पण लागते. म्हणून पहा,

आणि चिमण्यांवर संक्रांत आली. १९५८ ते १९६० या दोन वर्षांत किमान २० कोटी चिमण्या ठार मारण्यात आल्या. या इस्साल मूर्खपणाचा परिणाम लगेच पुढच्या वर्षी दिसला. टोळधाडी आणि खोडकिड्याचा प्रादुर्भाव यामुळे आनहुई आणि गुईझाव या प्रांतां धले पीक संपूर्ण खलास झाले. इतर प्रांतां धून उत्पादन निम्म्याच्या खाली घसरले. याचा परिणाम म्हणजे देशभर दुष्काळ पडला आणि किमान ५ कोटी माणसे भूक-भूक करत मेली. निवांतपणे ही खबर माओपर्यंत पोचली. मग त्याने ‘फोर पेस्ट कॅम्पेन’मधल्या चिम प्या काढून तिथे ठेकणांचा समावेश केला. म्हणजे आता कष्टकऱ्यांच्या राज्यातल्या जनतेने आणि लोकसेवक शासकीय अधिकार्यांनी माझ्या, डास, उंदीर आणि ढेकून यांचा नायनाट करावा, असा सुधारित आदेश निघाला. पण यामुळे मेलेल्या चिमण्यांची जागा कशी भरून निघणार? म्हणजे पुढच्या वर्षी पिकाला पुन्हा टोल, खोडकिडे किंवा अन्य कीटक त्रास देणारच. मग शोषित-वंचित-श्रमिकांचा तारणहार असलेल्या सोव्हिएत रशियाकडून अडीच लाख चिमण्या आयात करून त्या वेगवेगळ्या प्रांतात सोडण्यात आल्या. पुढे १९६२ साली ‘ग्रेट लीप फॉरवर्ड’ उर्फ ‘हुनुमान उडी’ हा कार्यक्रम गुंडाळण्यात आला. शिकागो विद्यापीठातल्या पर्यावरण अर्थतज्ज्ञ एथाल फ्रँक आणि त्यांच्या संशोधक चमूने अमेरिकेच्या नॅशनल ब्यूर ऑफ इकॉनॉमिक रिसर्च या संस्थेसाठी चीनच्या चिमणी संहार उपक्रमाचा तपशीलवार अभ्यास नुकताच केला. चीनच्या प्रत्येक प्रांतात किती चिमण्या मारल्या गेल्या. आदल्या वर्षी प्रांतवार उत्पादन किती होते आणि चिमण्या मारल्यावर ते किती घटले; कोणत्या किडींचा प्रादुर्भाव झाला, असे सगळे मुद्दे त्यांनी ६५ वर्षे उलटल्यावर पुन्हा तपासले. आता इथेच प्रश्न निर्माण होतो की, या विषयी पूर्वी बऱ्यापैकी अध्ययन झालेले असताना अमेरिकेला ६५ वर्षांनंतर चीनमधल्या दुष्काळाबद्दल तपशीलवार संशोधन करावेसे का वाटते? त्यावेळी चीनने स्वतःच २० कोटी चिमण्या मारून देशातले संपूर्ण पीक हातचे घालवले होते. आता? (लेखक प्रसिद्ध स्तंभलेखक आहेत.)

सुब्ब्रह्म डॉ. अविनाश मोहबील

मागच्या वर्षीच्या नवरात्रीमधील गोष्ट. जवळपास ११ दिवसांनंतर मी अंबामातेच्या मंदिरासमोरील रस्त्यावरून भाड्या महाविद्यालयात निघालो होतो. या रस्त्यावर पादचारी भक्तच ये-जा करीत होते. वाहनांना परवानगीच नव्हती. संपूर्ण रस्त्याच्या दोन्ही कडेला वेगवेगळी दुकाने, रस्त्याने वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांकडून भक्तगणांच्या स्वागतसाठी मोठमोठ्या कमानी उभारण्यात आल्या होत्या. रोषणाई करण्यात आली होती. अंबामातेचे मंदिरही रोषणाईने सजविण्यात आले होते. वर्षातून एकदाच नवरात्रीचा सण साजरा केला जात असल्याने संपूर्ण सोहळा दिमाखदार करण्यात आला होता. हाटे पाचला उठून अनवाणी पाच-पाच किलोमीटर चालत, नऊ दिवसांचे कडकडीत उपवास करून मोठ्या भक्तिभावाने हे दर्शन घेणे सुरू होते. काहींनी तर सलग दहाही दिवस सकाळ संध्याकाळ मंदिरात जाऊन देवीचे दर्शन घेतले. सकाळच्या काकड आरतीपासून ते रात्रीच्या शेज आरतीपर्यंत अंबामाता आपल्या भक्तांना दर्शन देण्यात व्यस्त होती. वेगवेगळे भक्तगण वेगवेगळ्या मागण्यांसाठी, आपल्या व्यथा वेदनांपासून मुक्ती मिळविण्यासाठी, सुख- समृद्धी लाभवी म्हणून, कुणाची प्रकृती

बरी व्हावी म्हणून, कुणाला पुत्रलभ प्राप्त व्हावे म्हणून, कुणाचे लग्न जुळावे म्हणून, कुणाचा व्यवसाय नीट चालावा म्हणून, कुणाला परीक्षेत मेरिटचे गुण मिळावे म्हणून, कुणाचा मुलगा विचारत नाही म्हणून, कुणाची सासू छळते म्हणून, कुणाला भीती वाटते म्हणून, कुणाला बळ हवे म्हणून यासारख्या अनेक कारणांसाठी अंबामातेकडे गेले भक्तांची अक्षरशः रीघ लागली होती. आज मात्र हा सारा परिसर शांत होता. एखादे मोठे वादळ येऊन सारे शांत व्हावे तसा...मोठाल्या कमानी उकलणे सुरू झाले होते. रोषणाई काढणे सुरू झाले होते व दसऱ्यानंतर लागून सुटी मिळाल्यामुळे सारे भक्तगण गेले. देवळातही शांतता दिसत होती. ती शांतता बघून मी मुद्दाम आज अंबामातेच्या दर्शनासाठी गेलो. दुपारची वेळ. सारे काही शांत शांत होते. अंबामातेसमोर बसलो. शांतपणे डोळे मिटले. मनोमन मातेची आराधना करीत बसलो... तेवढ्यात आवाज आला, “आलास? आज वेळ मिळाला होय तुला?” मी दचकलो! कोण बोलले माझ्या लक्षात आले नाही. आवाज मात्र समोरून गाभाऱ्यातून येत होता. अतिशय थकलेला आवाज होता. माझ्या आसपास कुणीच नव्हते. मंदिराच्या गर्भगृहातून परत आवाज आला, “अरे वेड्या, मी बोलतेय, तुझी अंबामाता.” मी म्हणालो,“माता बोलतेय? माझी अंबामाता बोलतेय...! माते! तुझा आवाज इतका क्षीण का येतोय? काय झाले?” माता म्हणाली, “अरे बाळा, ज्याप्रमाणे माझे भक्तगण थकलेत तशी मी नाही का थकले? तू तर संपूर्ण नवरात्रीच्या काळात आला नाहीस, तुला कसे कळणार?”मी म्हणालो, “माते! तुझ्याशी संवाद साधायचा होता, शांतपणे तुझ्याजवळ बसून आराधना करावयाची होती म्हणून आज आलो.

क्रावले १० दिवस तर तुझ्यासमोर १० सेकंदही थांबता येत नाही. भक्तांचा रेटा थांबूच देत नाही; मग संवाद कसा साधायचा?” माता म्हणाली, “बरे केलेस, आज आलास. जरा बोलता येईल.” मी हळूच विचारले, “माता, खूप थकलीस का गं, गेल्या काही दिवसांमध्ये?” माता काही वेळ बोलली नाही. नंतर हळू आवाजात ती बोलू लागली... त्या दिवशी मातेने मला जे सांगितले ते फार विलक्षण

होते. तो प्रत्येक शब्द मला मातेच्या अस्तित्वाची खरी भूमिका पटवून गेला. किती योग्य आणि मनापासून बोलली अंबामाता. तिचे ते बोल तिच्या प्रत्येक भक्तासाठी होते... अगदी प्रत्येकासाठी. अंबामातेवर आस्था असलेल्या प्रत्येकाने मनाच्या गाभाऱ्यात जपून ठेवावे असे ते शब्द होते. माता म्हणाली, “मुला, मी खरंच थकलीय रे! गेल्या १० दिवसात मला भेटायला आलेल्या अनेक भक्तांनी मला खूप थकविले. पण मला या थकव्याचे काहीच वाटत नाही रे! आता मी काही दिवस आराम करीन. कारण माझे भक्तच मला आराम देतील. माझ्याकडे येणाऱ्या माझ्या असंख्य भक्तांची मने वाचताना, त्यांच्या वेदना समजून घेताना मला जो त्रास होतो ना त्यामुळे मी जास्त थकलेय. किती वेगवेगळ्या समस्या आहेत रे माझ्या भक्तांच्या. परंतु तुला सांगते, माझे सारे भक्त गोंधळून गेलेत रे. ज्या मूलतत्त्वांना जीवनाचा आधार मानून हे सर्व जीवन जगत आलेत तीच तत्त्वे प्रसंगी सोडून द्यावी लागतात म्हणून गोंधळ उडतो. मनापासून प्रामाणिकपणे कार्य करीत असतानाही केवळ असूयेपोटी त्या कामांमध्ये खीळ घातली जाते तेव्हा निराशा येऊ लागते. तत्त्व पाळणाऱ्या मंडळींना अवहेलना सहन करावी लागते व तत्त्वे ज्यांना माहीतच नाहीत त्यांना हा समाज उजळ माथ्याचे म्हणून स्वीकारतो तेव्हा चांगूलपणावरचा विश्वास उडू लागतो. ज्याने मनापासून पाठबळ द्यावे तोच नातेवाईक हिस्से वाटण्यावरून हाडवेर करतो तेव्हा प्रेमाच्या अस्तित्वावर प्रश्नचिन्ह उभे राहते. दुर्बल व्यक्ती हेरून त्याला छळले जाते व बाहुबलींना सलाम करणारे गल्लोगल्ली

त्या बाहुबलींच्या पोकळ आधारावर फुशारकी मारत फिरतात तेव्हा कायद्याच्या मर्यादा उघड्या पडतात. भ्रष्ट जीवन जगूनही केवळ पैशाच्या जोरावर समस्त जनतेला आध्यात्मिकतेचा, नैतिकतेचा व प्रभुमनमुक्त जीवनाचा पाठ सांगणारे दोंभिक जेव्हा बोकाळतात तेव्हा माझ्या अस्तित्वावरही प्रश्नचिन्ह उभे केले जाते. अशा प्रकारच्या एक ना अनेक मानसिक विवंचनांनी माझे भक्त गोंधळून गेलेत. या नवरात्रीच्या काळात मनोभावे माझी भक्ती करणारे माझे बरेच भक्त इतरवेळी मात्र माझ्या अंतरीचा आशीर्वादात्मक व प्रेरणासंपन्न सक्षम तेचा आणि तेजस्वी प्रबलता अंगीकारण्याचा विचार जो मी त्यांच्या हृदयी ठेवलेला असतो तो उघडूनही बघत नाहीत. या नऊ दिवसांत कडक उपवास करणारे माझे काही भक्त उर्वरित वर्षभर मनसोक्त मांसाहार करतात, दारू दोसतात व तामसी वृत्तीने गैरवर्तन करतात. या नवरात्रीमधला सात्त्विक व समर्पणाचा भाव जर त्यांनी वर्षभर रोजच्या जीवनात माणसा माणसांशी व्यवहार करताना अंगीकारला तर मग या नऊ दिवसात मलाही फार थकवा येणार नाही आणि वर्षभर समाधानी मनःस्थितीचा आनंद मलाही लाभू शकेल... ऐकशील ना रे माझे?” “हो माते! निश्चितच!!” मी हे वाक्य उद्गारलो आणि अचानक मला आपण स्वतःशीच मोठ्याने बोलल्याचे जाणवले. मला बघणारे कुणीही नव्हते....देव्हान्यात बधितले तर काय! माझी अंबामाता स्थितप्रज्ञतेने आपल्या जागी विराजमान होती व चेहऱ्यावर अजिबात थकवा न येऊ देता प्रसन्नपणे भक्तांना मानसिक बळ देण्यासाठी त्यांची वाट बघत होती. माझेच मन थकले असल्याने मला कदाचित अंबामाता थकल्याचा व थकून बोलल्याचा भास झाला असावा. कारण खऱ्या श्रद्धेतून निर्माण झालेला प्रेरणास्रोत कधीच थकत नसतो... त्यापासून आपल्या जीवनाला समृद्ध करण्याची क्षमता आपल्यालाच बनवावी लागते व ही प्रक्रिया केवळ नवरात्रीच्या नऊ दिवसच नाही. तर निरंतर सुरू ठेवावी लागते. श्रद्धेचे व त्यामधून प्राप्त होणाऱ्या आत्मबलाचे खरे स्वरूप, त्या खास देवीच्या म्हणून नसलेल्या दिवशी, अंबामातेनेच नवरात्रीमध्ये दर्शनालाही न गेलेल्या माझ्यासारख्या भक्ताच्या मनात रुजविले व ते देखील नवरात्री संपूर्ण गेल्यानंतर...

संस्कृतावांच्या देशा बमा गोळवलकब

पृथ्वीतलावर ज्या कोणत्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन संस्कृती अस्तित्वात आहेत त्यातली एकमेवाद्वितीय अशी आपली सनातन संस्कृती आहे. याची सत्यता पटवणारा एक संस्कार आपल्या धर्मात विवाह विधीनंतर लगेच करण्यास सांगितला आहे. नवपरिणिंत दाम्पत्य हे काया (शरीरानं), वाचा (बोलण्यानं) आणि मनानं (भावभावनांनी) एकमेकांचे सोबती होऊन धर्म- अर्थ- काम हे तीनही लौकिक पुरुषार्थ गाजवत सुप्रजा निर्माण करू, असं वचन अग्निदेव, पुरोहित आणि उपस्थित सर्व सग्यासोयऱ्यांच्या साक्षीनं एकमेकांना देतात, हे आपण मागच्या काही भागांत पाहिलं. त्यानंतर त्यांच्या वैवाहिक आयुष्यातला महत्त्वाचा कालखंड सुरू होतो. स्त्री आणि पुरुष या दोघांनी मिळून एक नवा जीव जन्माला घालायचा आणि समाजाची वीण पुढे वाढवायची. माता आणि पिता या भूमिकांत, जन्माला घातलेल्या जिवाचं संगोपन करायचं, त्याला किंवा तिला एक सुदृढ, समंजस, सालस, सुजाण, सकारात्मक व्यक्ती म्हणून समाजात वावरता येण्यासाठी तयार करायचं. म्हणजे सुप्रजा निर्माण करायची. त्यामुळे नवीन जिवाचा उद्भव होण्याआधी ‘आम्ही दोघे सुप्रजा उत्पन्न करण्यासाठी शरीरानं एकत्र येत आहोत’ अशा अर्थाचा संकल्प करून मगच वैवाहिक संबंधांची सुरुवात करण्याचा हा प्रघात गेली कित्येक सहस्रकं या देशात रुजलेला आहे. त्यामुळे सनातनी व्यक्तीचा जन्मच मुळात एका उदात्त संकल्पानंतर होतो. त्यामुळे ती व्यक्ती ही जन्मजात सनातनी असते, हे इथे आवर्जून सांगायला हवं. रिलीजन आणि मजहब या दोन्ही विचारधारांत या पृथ्वीवर मानववंश कसा निर्माण झाला, याची एक कथा प्रचलित आहे. गॉड किंवा सर्वशक्तिमान अल्लाहनं अँडम/आदम नावाच्या पुरुषाला मातीपासून निर्माण केलं. त्याला एकटं वाटू नये म्हणून त्याच्या बरगडीपासून ईव्ह/हव्वा नावाची स्त्री निर्माण केली. त्या दोघांना हेवन/जन्नतच्या एका बागेत (ईडन गार्डन) राहण्याची सोयदेखील केली. पण त्या बागेत असलेलं एक फळ (अँपल) खाणं मात्र निषिद्ध केलं. गॉड किंवा अल्लाहचा आधी आज्ञाधारक अनुयायी असलेला आणि नंतर अँडम/आदमला डोकं टेकून सजदा केला नाही म्हणून जन्नतमधून काढून टाकण्यात आलेल्या सॅटन/सैतानानं सापाचं रूप घेतलं आणि त्यानं ईव्ह/हव्वाला ते फळ खाण्यास उघेवत केलं. तिने ते फळ खाऊन वर अँडम/ आदमला खाण्याचा आग्रह केला. तिच्या आग्रहाला बळी पडून त्यानं ते निषिद्ध फळ खाल्लं. त्याबरोबर त्यांच्यात शारीरिक आकर्षण निर्माण झालं. त्यांच्यात लैंगिक संबंध प्रस्थापित झालेत. इतक्यात गॉड किंवा अल्लाह इथे आले आणि त्यांनी आज्ञाभंग करून शरीरसंबंध केल्याच्या अपराधाबद्दल त्या दोघांनाही हेवन/जन्नतच्या बागेतून हाकलून लावलं. त्या दोघांची राहण्याची सोय पृथ्वीवर केली. अँडम/आदमला फळ खाण्यास भरीस घातलं म्हणून ईव्ह/हव्वाला बाळंतपणात असह्य वेदना होतील, असा शापही दिला. त्यामुळे ज्यू, ख्रिस्ती आणि

इस्लामी या तीनही विचारधारांमध्ये स्त्री आणि पुरुषाला एकमेकांविषयी वाटणारं शारीरिक आकर्षण, शरीरसंबंध आणि त्यातून होणारी संतती हे सारंच पाप असल्याचं मानलं जातं. अगदी सर्व प्रथा आणि परंपरा पाळून केलेल्या समाजमान्य कायदेशीर लग्नाची मुलं ही कितीही आनंदाची बाब असली, तरी त्यांच्या संप्रदायांनुसार त्यांचा जन्म हा पापातूनच झालेला असतो. या विचारांच्या अगदी विरुद्ध सनातनी परंपरेत विवाह करण्याच्या मुख्य कारणांपैकी महत्त्वाचं कारणच तीन पुरुषार्थांपैकी एक असलेला काम म्हणजे शरीरसुख उपभोगून उत्तम गुणांची मुलं जन्माला घालणं हे आहे. त्यासाठी पुन्हा एकदा चांगला मुहुर्त आवश्यक आहे. ज्या- ज्या वेळी ग्रह- नक्षत्र- तिथी- वार इत्यादी गोष्टींचा विचार करून मुहुर्त काढून एखादा संस्कार किंवा क्रिया करायची असते, त्यावेळी आपण

या संपूर्ण विश्वाचाच एक भाग असून त्यात असलेल्या विविध घटकांचा सुयोग्य मेळ असेल ती वेळ साधण्याचा प्रयत्न हा हेतू स्पष्ट होतो. पुरुषाच्या शुक्राणूद्वारे पहिल्यांदा स्त्री- बीजाचं फलन होताना एक स्फुल्लिंग प्रकट होतं, हे आता आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे सिद्ध झालेलं आहे. हा सुजनाचा सोहळा म्हणजे चैतन्यस्वरूप तेज तत्त्वाचाच आविष्कार! हा त्या जोडऱ्यासाठीचा अतिशय महत्त्वाचा प्रसंग आहे. तो यथोचित विधी, मंत्रोच्चार आणि संकल्पासह व्हायला हवा, असं सनातनी धर्मशास्त्र सांगतं. ‘आधान’ या शब्दाचा शब्दशः अर्थ आहे ‘ठेवणे’. गर्भाधान हा सनातनी धर्मातल्या सोळा संस्कारांपैकी पहिला संस्कार आहे. शौनक ऋषींनी ‘गर्भाधान’ प्रक्रियेची व्याख्या करताना म्हटलं आहे- ‘निषिक्तो वत्सयोगेण गर्भः सन्धागेनेति स्त्रिया । तद् गर्भात्मन्वंनं नाम कर्म प्राक्तं मनीषिभिः ।।’ (ज्या कर्माच्या पूर्तीने स्त्री पतीद्वारा प्रदत्त अशा गर्भाचे धारण करते त्याला विद्वान लोक ‘गर्भाधान’ असे म्हणतात.) अन्य शब्दांत योग्य दिवशी, योग्य वेळी, पवित्र व मंगलमय वातावरणात आनंदी मनाने स्त्री- पुरुषांचे मीलन होऊन स्त्रीच्या गर्भाशयात गर्भाची बीज रूपाने स्थापना होणे. आता पुरोगामी विचारांचे लोक लगेच म्हणतील की, मुलं जन्माला घालणं हेच एकमेव काम स्त्रीचं आहे का? तिने आपलं सगळं आयुष्यच त्यात घालवावं, हे तिच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यावर घाला घालणारं आहे. हा बुद्धिभ्रम फक्त हिंदूंचाच करण्यात आलेला आहे, असं अनुभवाती महत्वाचं वाटतं. गृहिणीपद आणि मातृत्व हे करीअर असू शकतं, त्यातही ती स्वयंपूर्ण होऊन स्वतःचं कर्तृत्व सिद्ध करू शकते, हा विचार पुन्हा टाकण्यात गेली सत्तरेक वर्ष आपण वाया घालवली. पैसे कमावले म्हणजेच स्त्रीच्या अंगभूत गुणांना वाव मिळतो हा विचार आता सहज रळला आहे. लग्न, संसार, मुलंबाळ या साऱ्यातून येणारी जबाबदारी नाकारण्याकडे नव्या पिढीचा कल वाढतोय. यातून आयुष्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अधिकाधिक आत्म केंद्रित आणि स्वार्थी होतो आहे. त्यामुळे भारतीय कुटुंब पद्धतीला आणि म्हणून समाज व्यवस्थेलाच सुसंग लागतो आहे. हा धोका वेळीच ओळखून सावध होणं ही काळाची गरज आहे.

साहित्य शिक्षण

किवण डोंगबंदिवे

भ्र. ७५८८५६५५७६

झडे भुंडी आणि ओसाड होऊन माघाचा मारा सहन करत असताना आंब्यासारख्या झाडांवर फुललेल्या मोहराचा सुगंध मुकपणे नाचत असतो. प्रत्येक ऋतूला त्याचे कार्य करत असताना त्या ऋतूच्या नाकावर टिचून निसर्गातील कोणता ना कोणता घटक ठामपणे उभा राहून आपल्या अस्तित्वाची ठळकपणे नोंद घ्यायला लावतो तो ही अशी...! हा माघ का कुणास ठाऊक पण नेहमीच धीर गंभीर प्रवृत्तीचा वाटतो.

कदाचित आपले कार्य संपले की आपण मातीत मिसळून नव्याने उगावे अशी शिकवण देणाऱ्या पानांच्या गळतीमुळे आपसुकच जीवनाचे गंभीर तत्वज्ञान सजीव सुष्टी मनामध्ये बिंबवून घेत असावी. त्यामुळे गांधीयांचे पडसाद माघ महिन्याच्या अस्तित्वावर पडलेले असावेत. पाण्याच्या साठवणीचे लहान मोठे जलाशय बऱ्यापैकी कोरडे व्हायला सुरुवात झालेली असते. लहानपणी आम्ही जे डोह पाहत असू नव्हे ज्या डोहात खेळत असू त्या जलाशयातील पाणी जसे जसे कमी होऊ लागायचे तसे-तसे पाण्यातील मासोळ्या आणि इतर जलचर यांच्या हालचाली वाढलेल्या दिसायच्या. हा डोह पूर्णपणे आटला की यातील मासळ्या पाहायला

निमीत...

ज्योती पुजारी

दिवस चांगले असो की वाईट ते कधीच बसून राहात नाही. बरे- वाईट दिवस येतात आणि जातात. दिवस कितीही दुःखादायी वेदनादायी असले, तरी ते पुढे सरकतातच. उकिरड्याचेही दिवस बदलतात. आपण तर माणसं आहोत. आपलेही वाईट दिवस एक ना एक दिवस बदलणारच. दिवसाचं रंगरूप बदलत असतं. सगळे दिवस सारखे राहात नाहीत, असं माझी आई म्हणायची. तिचे हे शब्द आम्ही चारही बहीण- भावंडांनी मनात कोरून ठेवले आहेत. सुखाचे, आनंदाचे दिवस झराझरा पुढे सरकतात. वर्ष संपायला आलं की, आपण सहज म्हणून जातो ‘काय भरंरकन गेलं हे वर्ष.’ वर्ष जायचं त्याच गतीनं जात असते. आपले सुखाचे दिवस आले म्हणून वर्षांचे दोन-चार महिने कमी होत नाही की महिन्यातले चार- आठ दिवस वजा होत नाहीत. महिने ३०-३१ दिवसाच्या चक्रात फिरत राहतात. त्याला अपवाद फक्त फेब्रुवारी. तो आपला २८-२९ च्या मध्ये फेऱ्या मारत राहतो. आपण अगदी पाकात बुडालेल्या गुलाबजामसारखं सुखात डुंबत असलो, तरी वर्षांचे महिने बाराच राहतात; ते काही कमी होत नाहीत. तरीही आपण ‘वर्ष कसं पटकन गेलं.

नव वर्ष आलंही लगेच’ असं म्हणून जातो; पण दुःखाचे, काळजीचे, संघर्षाचे दिवस असतील तर मात्र काळ गोठला आहे, पुढे सरकत नाही असं वाटत. खरं तर तेव्हाही वर्षांचे महिने बाराच असतात. ते कमी होत नाही की महिन्यातले दिवस कमी होत नाही. सुखदुः खाच्या आपल्या मानसिक अवस्थांवर आपण काळाच्या गतीचं मोजमाप करतो. सुखाचे दिवस आले की...

‘दुख भरे दिन बिरे रे भय्या अब सुख आयो रे रंग जीवन मे लायो रे...’

मनाची अशी अवस्था होते. जीवनातला निराशेचा काळा रंग दूर होऊन आनंदाच्या अनेक रंगांथे आयुष्य न्हाऊन निघतं. असे सुखाचे-आनंदाचे दिवस जर पिंजऱ्यात बंद करून ठेवता आले तर काय बहार होईल...

‘दिन जो पखेरू होते पिंजरे मे मे रख लेता पालता उनको जतन से मोती के दाने देता सिनेसे रहता लगावे...’

या गीतात म्हटल्याप्रमाणे आपल्याला आनंदी दिवसांचं पाखरू मनाच्या पिंजऱ्यात बंदिस्त करता आलं तर; आठवणी मनात राहतात. पण दिवस असे बंदिस्त करता येत नाही. काळाला बंदिस्त करण्याचं सामर्थ्य आपल्यात नाही. अभिनेता शरद पोंक्षे त्यांच्या एका मुलाखतीत एक वाक्य ते बोलले; ते कायम लक्षात ठेवण्यासारखे आहे... ‘हेही दिवस जातील’ हे ते वाक्य. संकटाचे, संघर्षाचे दिवसही जातात अन् सुखाचे दिवसही कायम राहत नाही, तेही भुरंरक उडून जातात.

आपण जगत असताना भूतकाळाच्या सावल्या आपला पिच्छा सोडत नाही. त्या आपल्या सतत मनात वावरत असतात. चांगल्यापेक्षा वाईट, मनःस्ताप देणाऱ्या भूतकाळातील आठवणी सतत डोकं वर काढत असतात. मग उगाच मनात निराशा दाटून येते. ‘मी अमक्यासाठी एवढं केलं. त्यांनी माझी उपेक्षा केली...’ विचारांचं हे चक्र डोक्यात सुरू झालं

हळूहळू उन्हाची वाढ होऊ लागते. पानांशी फारकत झालेल्या झाडाखाली गर्द सावलीचा तुटवडा ओघने गूहीत धरावाच लागतो. उन्हा वाहू लागले तरी त्यात उन्हाळ्याचा कोरडेपणा आलेला नसतो. माघातल्या हव्या नकोशा उन्हामध्ये उन्हासाठी आल्हाददायक असा शब्द वापरता येतो बरं. थंडीच्या वातावरणातला ओलसरपणा हळूहळू कमी होत असला तरी गरवा आणि ऊन यांच्या सीमारेषेवर उभा असलेला माघ हळूहळू पानांना शुष्कतेचा शाप देत झाडांना ओकेबोके करू लागतो. झाडांची हिरवी पाने पाहता पाहता पिवळी होतात आणि मातीशी सलगी करत मातीमध्ये मिसळून जातात. पानांचा एक बरं असतं ते झाडाची साथ सोडताना ओलाव्याचा आणि जिझाळ्याचा रस झाडाच्या खोडा-फांद्यात रिचवून जातात. माणसासारखी जिझाळ्याची माणसं आणि मायेचे पाश सोडून जाताना धराचा उबरा सुद्धा स्वतःच्या झोळीत घेऊन जातो अशी वृत्ती झाडांमध्ये नसते, कदाचित माणसात आणि झाडांमध्ये असलेला हाच फरक झाडांना प्रसन्नतेचे प्रतीक म्हणून उभा करत असावा.

मातीत मिसळून नव्याने उगवणारा माघ

करत असावी हे मला अजूनही कळले नाही. सापासारख्या धोकादायक प्राण्याने तिची अंडी खाण्यासाठी तिच्या घराची वाट धरली की जीवांच्या आकांताने ओरडत ती आकाशात धिरट्या घालून कोणाला मदतीला बोलावते? तेही कळत नाही. ह्या टिटवीची अंडी खाल्ल्याने माणसाला कधीच झोप येत नाही असे काहीसे विलक्षण किस्से आम्ही आमच्या आजी- आजोबा कडून ऐकायचो, खरे खोटे माहीत नाही पण मजा यायची ते किस्से ऐकून...!

आता आजी आजोबां नाही दिसत घरात त्यामुळे टिटवीची मिथक पुढील पिढीपर्यंत पोहचतील न पोहचतील ते सांगणे कठीण आहे. माघाच्या थंडीत गव्हाला पाणी देत रात्र जागवणाऱ्या शेतकऱ्यांची आणि ऊस तोडणीसाठी बैलगाडीतून जाताना गाडीतच शेकोटी करून सकाळी चार- पाच वाजता शेत गाठणाऱ्या कष्टकर्यांच्या कामाचे मोल आपण स्वतः ती थंडी अंगावर झेलली की नक्की होते. असंच एकदा एक शेतकरी सकाळी चार वाजता गव्हाला पाणी देण्यासाठी पाय वाटेने जात असताना बॅटरीच्या उजेडात त्याला स्टेटरमध्ये अंग झाकून चाललेली दोन बालकेआपल्या समोर पुढे पुढे चालतं असलेली दिसली. रात्रीच्या कीरं अंधारात ही दोन बालके कोण? असा प्रश्न उभा राहताच भुताटकीच्या जाणीवेतून त्यांच्या अंगातील रक्त गार पडायला सुरुवात झाली, त्याही परिस्थितीत त्याने आठवेल त्या देवाचे नाव घेतले आणि समोर पाय उचलून चालणारे बिचारे मोर लगेच उडून गेले.

असे अनेक किस्से माघाच्या दिवसात ऐकायला मिळतात, कधी भूत ते मोर असे गैरसमज दूर होतात तर कधी ते दृढही होतात आणि मग पुढे त्या दंतकथा बनून नाव, गाव बदलून फिरू लागतात. पानगळीची टपटप सुरू असली तरी काही झाडांवर चैतऱ्याची

की लोचट माशीसारखं मन त्याच त्या विचारात फिरत राहतं. आपल्याबद्दलही लोक असाच विचार करत असतील, हे मात्र आपण लक्षात घेत नाही. भूतकाळात जे घडून गेले ते मागे सारणं खूप कठीण असते. कारण त्या आठवणी नसतात; ती आतल्या आत सलणारी कंटकशल्ये असतात. माणसाला त्याचं वर्तान छळत नाही, तेवढा भूतकाळ अधूनमधून छळतो. कवी केशवसुत म्हणतात, ‘जुने जाऊ द्या मरणालागुन...’ जाळा अथवा पुरूनी टाका; तेच करायचं. भूतकाळ विसरायचा प्रयत्न करायचा.

भविष्याच्या आशा मनात जागवायच्या. भूतकाळ आपल्या हातून निसटून गेलेला असतो. भविष्यकाळ आपल्या हाती नसतो. विधात्याने आपल्या नशिवाचे पत्ते त्याच्याकडे राखून

दिस येतील... दिस जातील...

आपला आनंद आपण मिळवायचा. प्रत्येकाचा आनंद वेगळा असतो. कुणी सुरात आनंद शोधतो. कुणी शब्दांच्या दुनियेत सुख पाहतो. कला, कौशल्य, विद्या सुखाचे अनेक दरवाजे खुले असतात. ईश्वराने कुणालाही रिकाम्या हातांनी पृथ्वीवर पाठवलं नाही. प्रत्येकाला काहीतरी गुण दिलेला आहे. त्यातून ज्याने त्याने आपला आनंद शोधायचा. त्याचा उपभोग घ्यायचा.

आजचा दिवस आपला असतो. उद्या काय होईल ते आज सांगता येत नाही. आयुष्याच्या पाऊलवाटेवर छोटी छोटी सुखं पेरीत जायचं. अनेक कलावंतांनी आपल्या वाटेवर आनंदाच्या पुकरणी बांधल्या आहेत. महंद रफी, आशा भोसले, लता मंगेशकर आणि अशा अनेक सूरसम्राटांनी, सम्राज्ञींनी आपल्यासाठी, आपल्या आनंदासाठी सुरांचे महाल उभे केले; ज्याचा आनंद आपण मनमुराद घेत असतो. पुलं वाचताना आपण पुलकित होतो. वपुंच्या कथांथले जीवनाचे तत्त्वज्ञान विचार करायला लावतं. सतार, तबला, सरोद अनेक वाद्यांचे सुस्वर मनाला आनंद देतात. तो आनंद मनभरून घ्यायचा. जाणारं प्रत्येक वर्ष आपल्याला काहीतरी देऊन जातं. काहीतरी नव्यानं सापडतं. नृत्य, नाट्य, गायन, चित्रकला, साहित्य, चौसष्ट कला, सोळा विद्या आपल्याला आनंद देण्यासाठीच त्या निर्मिकानं निर्माण केल्या आहेत. त्यातून मिळणारे सुखाचे क्षण आयुष्यातले स्पिड ब्रेकर ओलांडताना बसणारे धक्के सुसह्य करतात. काहीच हाती लागलं नाही, असं होत नाही.

जुनं वर्ष काळाच्या उदरात गडप होताना नुसती कॅलेंडरची पानं बदलत नाही तर आपल्या वयाचाही आकडा बदललेला असतो. अनुभववाच्या खाल्यात जमेचा आकडा वाढलेला असतो. रांगोळीतले ठिपके जोडत आपण एक सलग रांगोळी काढतो; तसा काळ, दिवसांचे ठिपके जोडून आपल्या आयुष्याची रांगोळी रेखाटतो. ती रांगोळी रेखाटणारे हात अदृश्य असतात, पण रांगोळीच्या रेषा ठळक असतात. त्या रेषा आपल्या सुख-दुःखाची जोडणी करतात. दिवस येतात, जातात. वर्ष येतात, जातात. कधी काही देऊन जातात. कधी काही घेऊन जातात.

जाणाऱ्या प्रत्येक वर्षांनं काहीतरी दिलेलं असतं. जाल्या वर्षाच्या रात्रीच्या गर्भातून नवे वर्ष जन्माला येणार असते. नव्या आशा, नव्या आकांक्षा आणि नवीन स्वप्न सोबत घेऊन येणार असते.

समाजमाध्यमीय लेखन हे सामान्यतः प्रतिक्रियात्मक आणि म्हणूनच तात्कालिक असते. त्यावर कोणतेही संपादकीय संस्कार झालेले नसतात. त्यामुळे त्या लेखनात तथ्य किती आहे हेही ठरवणे कठीण असते. मात्र, अशाही व्यासपीठाचा काहीजण सयुक्तिक उपयोग करतात, जेणेकरून दर्जेदार लेखन अनेकांपर्यंत पोहोचावे. दत्ता जोशी हे अशांपैकीच एक. दीडएक दशक ते पत्रकारितेत सक्रिय होते. त्यानंतर त्यांनी स्वतःस पुस्तक लेखनाला वाहून घेतले. मूलतः जोशी हे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे स्वयंसेवक, ‘अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषदे’चे पदाधिकारी. याचेच प्रतिबिंब संघाच्या शताब्दीचे औचित्य साधत प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या ‘एकशः सम्पत’ या पुस्तकात उमटले आहे.

समाजमाध्यमांवर त्यांनी वेळोवेळी केलेल्या लेखनातील निवडक लेखांच्या पुस्तकाचा घेतलेला आढावा...

पुक्तक पविक्षण

बाहूल गोब्रले

एकशः सम्पत हे या पुस्तकाचे शीर्षक म्हणजे, संघशाखेत दिली जाणारी एक आज्ञा आहे. त्या आज्ञेशी परिचय असणार्यांना त्याचे वैशिष्ट्य समजू शकेल, पण इतरांना कदाचित नाही. त्यामुळे लेखकाने सुरुवातीसच शीर्षकामागील आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे, ते इष्ट. ही आज्ञा येताच आपले पद, अधिकार, धनिक स्थिती, वय हे सगळे विसरून, स्वयंसेवक म्हणून सगळेजण एका रांगेत उभे राहतात. संघाने केलेला समतेचा-समरसतेचा हा संस्कार असल्याचे लेखक लिहितो. हे शीर्षक संघाचे मर्म अधोरेखित करते.

लेखांच्या विषयानुसार पुस्तकात काही विभाग करण्यात आले आहेत. पहिला विभाग हा लेखक ज्या संघप्रचारकांच्या सान्निध्यात आले, त्यांच्या आठवणींचा आहे. नुकतेच निवर्तलेले मधुभाई कुलकर्णी हे मूळचे कोल्हापूरचे. विक्रीकर खात्यातील नोकरीला रामराम ठोकत, १९६९ मध्ये ते प्रचारक म्हणून कार्यरत झाले. पुढे ते गुजरातचे प्रांत प्रचारकही झाले. मधुभाईंच्या आठवणी जागवताना लेखक, एक प्रचारक कसा असंख्यजणांच्या आयुष्याला गंधित करू शकतो, याचे अनुभव कथन करतो. अशा संन्यस्त वृत्तीच्या प्रचारकांचे स्वतःचे म्हणून कुटुंब नसते; तेव्हा त्यांच्या मागून रडणार कोण? या प्रातिनिधिक प्रश्नाला व शंकेला लेखकाने उत्तर दिले आहे की, त्या प्रचारकाने ज्यांच्या आयुष्यावर प्रभाव टाकला, असे हजारोजण हळहळतील. मात्र, संघ रडणारी माणसे तयार करीत नाही, तर लढणारी माणसे तयार करतो असे विधान करून, लेखक संघाच्या अविस्त चालू राहणार्या कार्यांचे मर्म विशद करतो. सव्या रुपयाच्या बिस्कीट पुड्यावर दिवस काढणारे अतुल कारखानीस यांची, ‘मी काय तेथे पोट भरायला जातो का?’ ही त्यावरील प्रतिक्रिया, प्रचारकांच्या कष्टप्रद पण ध्येयवादी जीवनाचा मंत्र सांगणारी.

डाव्या विचाराचा कन्हैया कुमार आलिशान हॉटेलमध्ये जेवल्यानंतरच समाज उध्दामाचे भुषार करतो, हे उदाहरण देऊन लेखक हा विरोधाभास नेमका टिपतो. सुरेशराव केतकर, ‘अभाविप’च्या तत्कालीन प्रदेशमंत्री वर्षां पवार यांच्या आठवणी अंतर्मुख करणार्या आहेत. फाटया, झिजलेल्या चपलांचा जोड तसाच वापरत राहण्याची पवार यांची आठवण, ज्या माणसांच्या खांद्यावर आताची इमारत उभी आहे, त्यांच्या त्यागाची, हालअपेष्टांची, समर्पित वृत्तीची व ध्येयवादाची जाणीव करून देणारी. पुढील भागात लेखकाने काही राष्ट्रीय समस्यांच्या अनुषंगाने लिहिलेल्या लेखांचा समावेश आहे. ‘अभाविप’ने आयोजित केलेल्या ‘चलो काश्मीर’ किंवा १९९२च्या राम जन्मभूमी अंदोलनात लेखक स्वतः सहभागी असल्याने त्या घटनांवरील भाष्य प्रत्ययकारी झाले आहे. काश्मीरविषयक लेख

हे पीडीपी-भाजप आघाडी, रद्दबातल झालेले ‘कलम ३७०’, कुठुआ बलात्कार प्रकरण अशा घडामोडींशी निगडित आहेत. लेख मर्यादित शब्दसंख्येचे असून देखील, त्या विषयांशी निगडित अनेक कंगोरे त्यांनी उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न अवश्य केला आहे. २०१७ मध्ये ‘जम्मू-काश्मीर स्टडी सेंटर’तर्फे झालेल्या राष्ट्रीय परिषदेत लेखक सहभागी झाले होते, तेव्हाच जम्मूचे इस्लामीकरण होत असल्याचा अनुभव आल्याचेही लेखक नमूद करतो. १९८९ मध्ये ना. य. डोळे, पत्रालाल सुराणा व जगन फडणीस हे काश्मीरच्या दौऱ्यावर गेले होते व तेथे सर्व आलबेल असल्याचा अहवाल त्यांनी, तत्कालीन पंतप्रधान व्ही. पी. सिंह यांना दिला होता. त्यानंतर काहीच महिन्यांत हजारो काश्मीर पिढ्यांना काश्मीर खोर्थातून पलायन करावे लागल्याची आठवण, लेखक आचरवून नमूद करतो आणि एका अर्थाने समाजवाद्यांच्या आकलनावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतो. याच अनुषंगाने दिगंतत साहित्यिक एस. एल. भैरप्पा यांच्या शिष्या सहना विजयकुमार यांच्या, काश्मीर दाहक वास्तव कथनावर बेतलेल्या पुस्तकाचा परामर्श लेखक घेतो. तोच सांधा धरून लेखक अन्य एका लेखात भैरप्पा यांच्या साहित्याचा आपल्याला झालेला परिचय व नंतर त्यांचे साहित्य आपण झपाटून कसे वाचले, याचा अनुभव लिहितो.

पर्यटनाशी निगडित विभागात काश्मीर, अंदमान, पूर्वांचल अशा भागांचा समावेश आहे. पर्यटन करताना आपल्याला वर्तमानाचे दर्शन घडत असले, तरी प्राचीन भूतकाळ सतत डोक्यात येत राहतो, असे सांगून लेखक त्या त्या स्थळांच्या आताच्या वैशिष्ट्यांची नोंद घेतानाच, काश्मीरमध्ये इस्लामी दहशतवाद्यांनी घातलेला हेदोस, पूर्वांचलात ब्रिटिश राजवटीपासून ख्रिस्ती मिशनर्यांनी केलेले धर्मांतरण, अंदमानात स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा झालेला अनन्वित छळ या सगळ्याची आठवण करून देतो. विशेषतः पूर्वांचलात भय्याजी काणे यांच्यासारख्यांनी राष्ट्रवादी कार्याची केलेली पायाभरणी, विवेकानंद केंद्रातर्फे सुरू असलेले कार्य याचेही लेखक संदर्भ देतो.

१९९९ मध्ये त्रिपुरात ‘वनवासी कल्याण आश्रम’च्या चार प्रचारकांचे झालेले अपहरण व नंतर त्यांची झालेली हत्या याची आठवण करून देऊन, संघ कार्यकर्त्यांनी किती पराकोटीचा त्याग केवळ मातृभूमीच्या कल्याणाच्या ध्येयाने केला आहे, याची जाणीव लेखक करून देतो. अन्य काही लेख हे अगदी नोटक असले, तरी त्यांत लेखकाने नेमया मुद्द्यांची पखरण केली आहे. डॉ. हेडगेवार रुग्णालयातील सेवावृत्तीचे डॉक्टर किंवा संघाच्या शिबिरांत घराघरातून पोळ्या जमा करण्याची रीत का आहे? अशा काही मुद्द्यांना अनुसरून संघ संस्कार, संघकार्याची शैली यांवर लेखक प्रकाश टाकतो. ‘भटके विमुक्त विकास परिषदे’चे पूर्णवेळ कार्यकर्ते उमाकांत मिटकर हे संभाजी ब्रिगेडकडून संघाकडे कसे वळले, हा एका लेखातील अनुभव वाचनीय. (पान ६ वर)

संत

प्रकाश एदलाबादकर

नुकतीच मार्गशीर्षाची अमावास्या झाली. संवत्सराच्या बाराही महिन्यांमध्ये, 'मी मार्गशीर्ष आहे' असे भगवंताने प्रत्यक्ष गीतेतच सांगितले आहे. असा कृष्णरूप मार्गशीर्ष संपला. आजपासून सुरू होणार पौष महिना. या महिन्यातील महत्त्वाचे पर्व म्हणजे मकर संक्रांत. सूर्याचा मकर राशीत प्रवेश. तशी प्रत्येकाच्या महिन्यात संक्रांत असते. ज्या ज्या राशीत सूर्य प्रवेश करतो, त्या त्या राशीच्या नावाने ही संक्रांत ओळखली जाते, परंतु मकरसंक्रांतीचे महत्त्व असे की, या दिवशी अयन बदलते.

उत्तरायणाला सुरुवात होते. वातावरणातील गारठा हळूहळू कमी होत जातो. पौष महिना हा खऱ्या अर्थाने सूर्यदेवाचा महिना. सूर्य म्हणजे सृष्टीचा आधार. मानव आणि अन्य सजीव वर्गांचा आणि वनस्पतींचा खरा पालनकर्ता. आध्यात्मिक आणि भौतिक दोन्ही दृष्टींनी सूर्य हा सर्वोपरी आहे. फलज्योतिष्य शास्त्रात सूर्य हा ग्रह आहे तर भूगोलशास्त्रात तो स्वयंप्रकाशी तारा आहे. या सृष्टीचे सारे जीवनचक्र त्याच्या तेजावरच सुरू आहे, हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे. म्हणूनच पृथ्वीवरील सर्व मानवसमूहात सूर्योपासनेची अतिप्राचीन परंपरा आहे.

हिंदू संस्कृतीमध्ये तर सूर्योपासनेला महत्त्व आहेच; परंतु बाबिलोनियन, सुमेरियन, ईजिप्शियन, ग्रीक अशा प्राचीन संस्कृतींमध्येही सूर्याची आराधना पूर्वापात्र चालत आलेली आहे. अशा या देवप्रेमान, तेजस्वी, सृष्टिपालक सूर्यदेवाची उत्पत्ती या विराट आदिपुरुषाच्या डोळ्यांपासून झाली, असे वर्णन पुरुषसुक्तात आढळते. म्हणूनच सूर्य हा सृष्टीचा नेत्र आहे, अशी मान्यता आहे. जगाच्या पाठीवरची अशी एकही वस्तू नाही की, जी सूर्याला दिसत नाही. 'सूर्यमंडलाष्टक' या स्तोत्रात सुरुवातीलाच याचा उल्लेख आहे.

‘नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।

त्रयीमयाय त्रिगुणामधारिणे विरिंचिनारायणाशंकरात्मने ॥

यमपडलं दीप्तिकरं विशालं रत्नप्रभं तीरमनादिरूपं ।

दारिद्र्यदुःखक्षयकारणं च पुनातु मां तसवितुर्वरेण्यं ॥’

सर्व जगताचा एकमात्र डोळा असलेला, उत्पत्ती-स्थितीलय यांचा कारक असलेला आणि त्रिदेवांचे रूप धारण करणारा हा सूर्यदेव सर्व दारिद्र्य आणि दुःख यांचा परिहार करतो. प्रकाश आणि उष्णता या ऊर्जांचा अविनाशी साठा असलेला हा सविता आपला खरा पालनकर्ता आहे. (जाता जाता एक गोष्ट आवजून नमूद करावीशी वाटते. सविता हे सूर्याचे नाव आहे. ते नाम पुल्लिंगी आहे तरीही, आपल्याकडे सविता हे मुलीचे नाव कसे काय ठेवतात! असो.) सूर्य हा दररोज उगवताना आणि मावळताना आपण बघतो. अर्थात त्याचा उदयास्त होत नसतो. तो स्थिर आहे. पृथ्वीच्या परिवलनाने आपल्याला तास भास होतो हे शास्त्रीय आणि सिद्ध सत्य आहे. परंतु सूर्याच्या, भासमान का होईना, उदयास्ताने तो अविश्रांत परिश्रमाचे प्रतीक झाला. आपल्या आयुष्यात आपल्याला मरेपर्यंत अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. एखादे काम करू न्हेतले तर, कितीतरी विक्षेप येतात. आपल्या ध्येय प्राप्तीच्या मार्गात असंख्य दगडपोंडे आणि कोटेकुटे असतात. काही अडचणी नियतीने निर्माण केल्या असतात, काही आपल्या चुकांमुळे निर्माण होतात. काही अडचणी हितशत्रूंनी निर्माण केलेल्या असतात! कधी आपल्याला साधनांची कमतरता भासते तर कधी द्रव्याची! म्हणून हातपाय गाळून कसे चालेल? अनंत अडचणींना सामोरे जात सूर्याचा प्रवास अजूनही सुरूच आहे ना? आणि तो कल्पांतपर्यंत तसाच चालणार आहे. परिश्रम आणि त्यातील सातत्य यासाठी सूर्य हाच आदर्श! सूर्याच्या रथाला एकच चाक आहे. तो रथ अंतराळात आधारहीन आहे. रथाला जुंपलेल्या घोड्यांची संख्या सात, म्हणजे विषम आहे.

विषम संख्येतील घोड्यांमुळे रथाचा तोल सांभाळणे कठीण आहे. सूर्याचा सारथी अंगं आहे. म्हणजे किती अडचणी! तरीही त्यावर मात करीत सूर्याचे भ्रमण सुरूच आहे. सूर्यस्तुतीचा पहिलाच श्लोक आणि त्यानंतरचेही श्लोक सूर्यनारायणाच्या परिश्रमी प्रतिमेचे वर्णन करणारे आहेत. विस्तार भयास्तव ते पूर्ण स्तोत्र इथे देता येत नाही. रचनाकार म्हणतात-

‘जयाच्या रथी एकचि चक्र पाही। नसे भूमी आकाश आधार

काही। असे सारथी पांगुळा ज्या रथासी। नमस्कार त्या सूर्य नारायणासी॥ सहस्रद्वये दोनशे आणि दोन। क्रमी योजने जो निमिषार्द्धतेन। मना कल्पवेना जयाच्या त्वरेसी। नमस्कार त्या सूर्यनारायणासी ॥ शशी तारका गोवुनि जो ग्रहाते। त्वरे मेरू वेष्टोनिया पूर्वपंथे । भ्रमे जो सदा लोक रक्षावयासी। नमस्कार त्या सूर्यनारायणासी॥’

प्रभू रामचंद्र हे सूर्यवंशी होते. सूर्यकुळातील या रणकर्कश अशा वेळी अगस्त्यमुनी युद्धभूमीवर आले आणि त्यांनी रामचंद्राला आदित्यहृदय स्तोत्राचा त्रिवार पाठ करण्याचा उपदेश केला. प्रभूंनी तसे केले आणि रावणावर विजय प्राप्त केला. वाल्मीकि रामायणात याचे वर्णन आहे. हे स्तोत्र अत्यंत प्रभावी आहे.

एकूण काय सूर्य हे तेज, ओज, पराक्रम, पुरुषार्थ, शौर्य यांचे प्रतीक तर आहेच; त्याचबरोबर सृष्टीच्या पालनकर्त्याचे वत्सल रूपही त्यात समाविष्ट आहे. सूर्य हे ज्ञानाचे प्रतीक आहे.

सूर्याच्या उदयाने जसा अंधकार नष्ट होतो तसाच ज्ञानसूर्याच्या उदयाने मनातील विकारांच्या अंधाराचा नाश होतो.

‘नवल वर्तले गे माये। उजळला प्रकाश।

मनाचिये अंधाराचा। होतसे विनाशु ॥’ या ज्ञानदेवांच्या वचनाचा मूलार्थ समजून घ्यायला हवा.

ज्ञान हे ज्ञानदेवांना तेजाचेच एक रूप वाटते. त्यामुळे जेथे जेथे ज्ञानाचा उल्लेख येतो तेथे तेथे त्यांनी तेजोमयतेवर भर दिलेला आहे. तेज हेच जीवनातील श्रेष्ठ निधान आहे. अंधकारातून तेजाकडे जाणे हेच मानवी जीवनाचे अंतिम साफल्य आहे.

अज्ञान म्हणजे मनाची अवस्था अंधकारमय असणे. सूर्याच्या तेजाप्रमाणे तेजोमय असलेले ज्ञान हेच बुद्धीला पल्लवित करते. विवेकाला जागृत करते. सूर्याचे तेज जसे जगाला उज्ज्वल करते आणि जागे करते तसेच महर्षी व्यासांचे महाभारत जगाला उजळून टाकते, असे सांगताना माउली म्हणते-

‘भानुचेनि तेजे धवळले। जैसे त्रैलोक्य दिसे उजळिले।

तैसे व्यासमती कवळिले। मिरवे विश्वा॥’

सूर्य हा तेजोमयतेचे आणि ज्ञानप्रकाशाचे प्रतीक आहे.

१८ व्या अध्यायात माउली सांगते-

‘जयाचेनि अंगप्रकाशें। पाताळीचा परमाणु दिसे।

तया सूर्यही कां जैसे। अंजन सूदले॥

कमळवना विकाशु। करी रवीचा एक अंशु।

तेथ आघवाचि प्रकाशु। नित्य देतो ॥

कां अनन्यगति कमळा। लागीं सूर्य ये वेळोवेळां।

की सुखिया होईजे डोळा। त्रिभुवनीचा ॥’

सूर्याचा केवळ एकच किरण कमळाच्या वनाचा विकास करायला पुरेसा असतो. असे असूनही केवळ कमळाचे निमित्त करून तो संपूर्ण जगाला आपला प्रकाश नित्य देत असतो.

अनन्य गतीच्या कमळाकरिता सूर्य वेळोवेळी उदयास येतो, परंतु त्यामुळे त्रिभुवनांतील लोकांच्या डोळ्याला सुखानुभव येतो. तरीही सूर्याचा प्रखर ताप असूदा होतो. म्हणूनच माउली म्हणते- समाजात ज्ञानाचे सूर्य निर्माण व्हावेत, परंतु ते तापहीन असावेत. अशा चंडांशु सूर्यांचे तेज आपल्या व्यक्तित्वात संक्रमित होण्यासाठीच सूर्यनमस्कार सांगितलेले आहेत.

सूर्यनमस्कार केवळ शारीरिक बल वाढवण्यासाठीच नव्हे, तर म नैसर्गिक बल वृद्धिंगत करण्यासाठी पूर्वापात्र प्रचलित आहेत. गायत्री मंत्र हा सूर्योपासनेचा प्रभावी मंत्र आहे. योद्धा संन्यासी राष्ट्रगुरू समर्थ रामदासांनी १२ वर्षे गायत्री मंत्राचे पुरस्चरण केले होते. ते दररोज एकसहस्र सूर्यनमस्कार घालीत असत, असे सांगितले जाते. आदित्य हृदय स्तोत्राचा पाठ करणाऱ्या, सूर्यकुळात जन्म घेतलेल्या, चंडप्रतापी धनुर्धारी मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामाचे आपण उपासक आहोत. प्रभू रामचंद्रांनी आपल्याला दिलेल्या संस्कृतीचे आणि विचारांचे दान हे आपले जीवन पाथेय आहे. त्याचे प्राणपणाने रक्षण करण्याचा काळ आला आहे. त्यासाठी सांप्रतचा आणि येणारा काळ अशी शक्तिपरीक्षा घेणारा असेल.

प्रभू रामचंद्रांनी जसे सूर्यतेज स्वतःत संक्रमित करवून घेतले तसेच शक्तिसंक्रमण आपल्याही स्वतःच्या व्यक्तित्वात करावे लागेल, हेच खरे मकरसंक्रमण ठरेल.

‘आदित्यस्य नमस्कारान ये कुर्वन्ति दिने दिने।

आयुर्प्राज्ञ बलं वीर्यं तेजस्तेषां च जायते ॥’

भारतीयांचे प्राचीन राज्यशास्त्र (उत्तबार्ध)

प्रबंधांची बीजे

श्रीवंग हिल्लेकर

पूर्वाधात राज्याच्या सप्तप्रकृतींविषयी माहिती घेताना तत्पूर्वीच्या परिस्थितीविषयी म्हटले की, पूर्वी कोणतीही राज्यव्यवस्था अस्तित्वात नसूनही लोक परस्पर सहकार्याने वागत. सर्व लोक छोट्या गटांनी राहात. खेडी स्वयंपूर्ण होती. गरजा कमी होत्या आणि त्या भागवण्यास १२ बलुते, १८ अलुती ही पद्धत पुरेशी होती. प्रतिष्ठितांपैकी अग्रणी, ग्रामणी आणि श्रीमान व्यक्तींच्या मार्गदर्शनात गावगाडा आनंदाने चाले. पुढे वाढत्या व्यवहाराच्या सोयीसाठी आलेल्या चलन व्यवस्थेने समाजात विषमता आणि गैरव्यवस्था वाढली. ‘बळी तो कान पिळी’ सुरू झाले आणि म्हणून मग समाजनियमनासाठी राज्यव्यवस्था उत्पन्न झाली. राजाने सद्गुणाने आणि खलनिग्रहण करावे, प्रजेने कर द्यावा असा अलिखित करार झाला. न्याय आणि दंडशास्त्र लिहिली गेली. अनेक पुरातन राजनीती संहितांचा अर्क म्हणजे २३०० वर्षांपूर्वीचे कौटिलीय राज्यशास्त्र- **अर्थशास्त्र. कंटक** : म्हणजे बोचणारा काटा. कौटिल्याने मानवतेच्या शत्रूंना ‘कंटक’ हाच शब्द योजला. शल्यविशारदाच्या कौशल्याने राजाने हे कंटक काढावेत. शल्यक्रिया करण्यासाठी शस्त्र हवेच. राजा हा विष्णूचा अवतार. ‘शंखचक्रगदापद्म’ ही विश्वभर विस्वपालक विष्णूची चार आयुधे आहेत. शंख हे शांततेचे, चक्र हे क्रांती आणि प्रागतीचे तर पद्म हे वैभवचे चिन्ह आहे. गदने कंटकांचे निर्दालन करावे; मात्र ‘कसे अक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः’ या विष्णुनामसहस्रातील शेवटच्या नावाला स्मरून मनात कसलाही क्षोभ न आणता केवळ कर्तव्य भावनेने. **कंटकशोधन** : आंतरकंटक म्हणजे चोर, दरोडेखोर, खुनी, बलात्कारी, संपत्तीचा अपहार करणारे, नफेखोर व्यापारी, भेसळ किंवा वजनमापांत कमीजास्त करणारे, जास्त मोबदला घेऊन कमी काम करणारे श्रमिक, दुसऱ्यांच्या भावनांशी खेळून जादूटोण करणारे, मात्रिक आणि त्यांना सहाय्य करणारे लाचखोर अधिकारी इत्यादी सर्व. या सर्वांचा वेळच्या वेळेस शोध घेऊन शासन करणे म्हणजे कंटकशोधन. यासाठी एखादी मजबूत यंत्रणा हवी. हे सर्वच कौटिल्याने विस्ताराने सांगितले. वैयक्तिक हक्क, विवाहांचे प्रकार आणि वारसांच्या व्याख्या, त्यांचे हक्क-जबाबदाऱ्या सांगणे, ऋण घेणे-

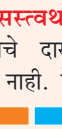
बुडवणे, जमीन-शेतीचे भांडणटणेत, वाद या सर्वांसंबंधी विचारपूर्वक न्याय करून त्यावर अंमलही करणे, वस्तूंचा दर्जा व गुणप्रामाण्यीकरण ठरवणे, त्यांच्या तपासणीच्या पद्धती सांगणे, वजनमापे, परिमाणे, खरेदी-विक्री दर ठरवणे, नुकसानभरपाई किंवा मोबदला देणे, शासकीय व वैयक्तिक कामगारांचे वेतन दर ठरविणे व शिक्षा म्हणून त्यात कपात करणे हे सर्व राजघर्मात येत असे.

गुप्तचर म्हणजे राजाचे बाह्यचक्षुः. ते तर फार महत्त्वाचे. कौटिल्याने सांगितले की, गुप्तचरांच्या मदतीने व्यवस्थेला बाधक व्यक्तींना काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर यांच्या पाशात अडकवून दयामाया न दाखवता निकाल लावावा. गणिका, वेश्यागृहे, मद्यालये, जुगारी, कलाकार, बहुरूपी, गोसावी, मांत्रिक, जादूगार या सर्वांचा सुख्खीत राज्य कारभारासाठी राजाने उपयोग करवून घ्यावा. या सर्वांच्या योगक्षेमासाठी नियम ठरवून त्या पण तयार झाल्या.

षाड्यमित्र : राजाने नेहेमी विजिगीषू असावे. म्हणजे विजयाची इच्छा बाळग्यावी. पराष्ट्र संबंधांत शेजारचा राजा हा आपला नैसर्गिक शत्रू. त्याच्या पलीकडील तो आपला मित्र, शत्रूचा मित्र, मित्राचा शत्रू, शत्रुमित्राचा मित्र, पिछाडीवरचा पार्श्वग्राह, त्याचा शत्रू, त्याच्या पलीकडील तो आक्रंद, या दोघांचे मित्र, या सर्वांशी दृढ संबंध असलेले राजे, कोणी सोयीनुसार कोलाट्या मारणारे तर कोणी तटस्थ राजे या सर्वांचे मिळून १२ राज्यांचे एक राज्यमंडल अशी रचना सुचवली आहे. विजिगीषू राजांचे असुरी, लोभी आणि धार्मिक असे तीन प्रकार आहेत. असुरी म्हणजे बळजबरीने जिंकलेला शत्रूचा प्रदेश आपल्या राज्यात समाविष्ट करणे. लोभविजयी राजा जिंकलेल्या राज्याची लूट करतो किंवा एकरकमी अथवा नियमि तपणे खंडणी देण्यास बाध्य करतो. धर्मविजयी राजा धर्मरक्षणाराथं अथवा अन्यायाविरुद्ध युद्ध करतो. या तीनही प्रवृत्तीच्या राजांनी युद्ध करून राज्यविस्तार करणे हे शास्त्रसंमत आहे.

पराष्ट्र संबंध : उत्साहशक्ती, प्रभावशक्ती आणि मंत्रशक्ती यांनी राज्य समृद्ध असावे. राजाने षाड्यगुणांचा परराष्ट्रीय संबंधात संधी, विग्रह (प्रत्युत्तर), आसन (अनुकूल परिस्थिती येईपर्यंत स्वस्थ राहणे), यान (स्वतःहून आक्रमण करणे), संश्रय (कठीण प्रसंगी सुरक्षित जागी आश्रय घेणे) नेपाळ किंवा बांगला देश असो.

‘अर्थस्यपुरुषो दासः दासस्त्वर्थो न कस्यचित्’ सर्वजण पैशाचे दास आहेत, पैसा कोणाच्याच अधीन नाही. हे चाणक्याचे वचन खरे आहे.

आहे. अलोपथीतील उपचार आणि शस्त्रक्रियांमुळे अनेक रुग्णांना जीवघेण्या आजारातून जीवदान मिळाले आहे. विविध रोगांवर शोधग्या गेलेल्या लर्शींमुळे लाखो लोकांचे प्राण जगभर वाचले आहेत. त्यामुळे दोन्ही पंथी आपापल्या जागी श्रेष्ठ आहेत. असे असले तरी या दोन्ही उपचार पद्धतींचा मेळ घालून त्यांचा वापर तारतम्याने करणे योग्य होईल. छोट्या मोठ्या आजारांसाठी आयुर्वेदातील उपचारांचा वापर करून अगदी आवश्यक तेव्हा अलोपंथी उपचार पद्धती वापरता येईल.

आयुर्वेद हा सुमारे सहा हजार वर्षांपूर्वीचा प्राचीन असल्याचे पुरावे आहेत. त्यातील संशोधकांनी आपले आयुष्य त्यासाठी खर्ची घातले आहे. आयुर्वेदातील उपचारात रोग पूर्णपणे बरा करण्याची क्षमता असून त्या औषधांचे दुष्परिणाम अलोपंथी औषधांच्या तुलनेत अतिशय कमी आहेत. आपल्याला होणाऱ्या आजारातील सुमारे ऐंशी टक्के आजार हे मनोकायिक (सायकोसोमॅटिक) असतात असे संशोधन सांगते. म्हणजेच हे आजार संसर्गजन्य नसतात. योग आणि आयुर्वेद शरीर आणि मन या दोहोंचा विचार करून आपल्याला आरोग्यदायी जीवन जगण्याचा मार्ग दाखवतात.

योग, आसन आणि प्राणायाम यांचे महत्त्व आज जगाने मान्य केले आहे. योगदिन आणि योगाचा अभ्यास जगातील अनेक देशात आज केला जातो आहे. आयुर्वेद आणि योग यांच्यात आपल्याला निरामय आरोग्य देण्यापासून ते मोक्षापर्यंत रोगोच्चवण्याचे अद्भुत सामर्थ्य आहे. योगासने, प्राणायाम, ध्यान आदींच्या साहाय्याने अनेक असाध्य आजारांवर मात करता येते याचा अनुभव आज जगभरातील अनेक लोक घेत आहेत. आजच्या धकाधकीच्या आणि दैनंदिन तणावपूर्ण वातावरणात योग, आसने आणि प्राणायाम अनेक लोकांना आनंदी आणि आरोग्यपूर्ण जीवन जगण्यासाठी मदत करत आहेत. रामदेव बाबांसारख्या अनेक योगाचार्यांनी जगभर योगाच्या

प्रसारासाठी मोठा हातभार लावला आहे. आपले पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सुद्धा नियमितपणे योगासने आणि प्राणायाम करतात.

रॉबर्ट स्वोबोदा हा अमेरिकेतील ओक्लाहोमा विद्यापीठात वैद्यकीय शिक्षण घेणारा एक तरुण. एकदा ते काही कारणाने आफ्रिकेत गेले. तिथे त्यांना अतिसाराची लागण झाली. तेथील एका आदिवासी व्यक्तीने त्यांना कसला तरी झाडपाला खायला दिला. त्यांचा आजार आश्चर्यकारकरित्या बरा झाला. आपले ओक्लाहोमा विद्यापीठातील वैद्यकीय शिक्षण सोडून आपण शास्त्रशुद्ध असे आयुर्वेदाचे शिक्षण घेतले पाहिजे असे त्यांच्या मनाने घेतले. त्यासाठी भारताइतका चांगला देश दुसरा नाही असे त्यांना वाटले. आयुर्वेदाच्या ओढीने ते भारतात आले. त्यांनी पुण्याच्या टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयातून आयुर्वेदाची पदवी घेतली. त्यांनी मग आयुर्वेदाबरोबरच योगशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, तंत्रविद्या इ. अनेक गोष्टींचा अभ्यास केला.

आज ते जगभर आयुर्वेदाचा प्रसार आणि प्रचार करीत आहेत. त्यासाठी त्यांनी अनेक पुस्तकेही लिहिली आहेत. ‘लाईट ऑन लाईफ’ हे त्यांचे पुस्तक त्यापैकीच एक. आरोग्यपूर्ण जीवनासाठी दररोजचा शुद्ध आणि ताजा आहार, योगात सांगितलेल्या अष्टांग मार्गांचे आचरण या गोष्टी आपल्याला निरामय आणि आनंदी जीवनाकडे घेऊन जातात. नियमित योग आणि प्राणायाम करणाऱ्या आणि संतुलित आहार घेणाऱ्या अनेक व्यक्ती माझ्या पाहण्यात आहेत. त्यांना योगाला आपल्या जीवनाचा एक भाग बनवले आहे. त्याशिवाय त्यांचा दिवस सुरू होत नाही आणि संपत नाही. वयाला, वृद्धापकाळाला आणि अनेक व्याधींना दूर ठेवण्यात ते यशस्वी झाले आहेत. आज नववदी गाठली तरी पूर्वीच्याच क्षमतेने काम ते करीत आ-हेत. गाडी चालवताहेत, सभा, समारंभाना जाताहेत. या सगळ्या गोष्टी आपल्यासाठी प्रेरणादायी नाहीत काय?

उगवतीये बंग

विश्वास देशपांडे

भ्र. ११०३७४१९३२

आपल्या देशात आणि आपल्या राज्यात स्थानिक पातळीवर निर्माण झालेल्या वस्तू, वनस्पती, फळे, फुले या सगळ्या गोष्टी आपल्या आरोग्यासाठी उत्तम असतात. म्हणूनच जाहिरातबाजीच्या मागे लागून विदेशी वस्तू वापरण्यापेक्षा स्वदेशी वस्तू वापरणे कधीही चांगलेच. स्वदेशी चळवळीचे एक महान प्रचारक आणि अभ्यासक राजीव दीक्षित आपले संपूर्ण आयुष्य त्यासाठी वाहून घेतले होते. स्वदेशी चळवळीला त्यांनी योग आणि आयुर्वेद यांची जोड दिली होती. घरात विशेषतः स्वयंपाकघरात असणाऱ्या अनेक वस्तूंचा आपल्या आरोग्यप्राप्तीसाठी वापर कसा करून घेता येईल हे त्यांनी अनेक रुग्णांवर प्रयोग करून सप्रमाण सिद्ध केले. घरात असणाऱ्या दालचिनी, मिरी, लवंग या सारख्या मसाल्यांच्या वस्तू तसेच मेथी, खाण्याचा चुना, मीठ यासारख्या अनेक गोष्टींचे अनेक आजारांवर उपयोगी पडणारे गुणधर्म सांगितले. मीठ, साखर, बेकरी पदार्थ, फ्रिज आणि फ्रिजमधील वस्तू यासारख्या गोष्टींच्या अतिवापरापासून दूर राहा असे निश्चून सांगितले. आजचे आधुनिक संशोधन सुद्धा या सगळ्या गोष्टींचा वापर आरोग्यासाठी चांगला नाही हेच सांगते.

आपला आयुर्वेद आणि योगशास्त्र ही भारतीयांनी जगाला दिलेली एक अनमोल देणगी आहे. पण आपल्या एखाद्या गोष्टीचा जेव्हा परदेशात अभ्यास केला जातो, आणि त्याचे महत्त्व ते लोक जेव्हा आपल्याला सांगतात, तेव्हा आपल्याला आपल्या प्राचीन गोष्टींचा, परंपरांचा त्या चांगल्या आहेत असा साक्षात्कार होतो. आज भारतातील आयुर्वेद आणि योग यांचे महत्त्व जगाने मान्य केले आहे. आयुर्वेदाचा उपयोग विदेशात

विशेषतः अमेरिकेत एक पर्यायी औषधपद्धती म्हणून केला जात आहे. योग आणि आयुर्वेद ही परस्परपूरक शास्त्रे असून त्या जीवन जगण्याच्या पद्धती आहेत. आयु म्हणजे आयुष्य किंवा जीवन आणि वेद म्हणजे शास्त्र.

आयुर्वेद हे जगण्याचे शास्त्र आहे. आयुर्वेद हे शास्त्र अतिप्राचीन असून त्याचा उल्लेख ऋग्वेदात आढळतो. भगवान धन्वंतरी हे आयुर्वेदाचे प्रणेते मानले जातात. आयुर्वेदात पुढे चरक, सुश्रुत, वाग्भट आदी महर्षींनी संशोधन करून मानव जातीवर अनंत उपकार करून ठेवले आहेत. याच महर्षींच्या ग्रंथांचा अभ्यास आजही आयुर्वेदाच्या अभ्यासकांना होतो आहे. सुश्रुत यांना तर सर्जरीचे जनक मानले जाते. त्यांच्या ‘सुश्रुत संहितेत अनेक शस्त्रक्रियांचे वर्णन आले आहे. सुष्टीमध्ये अनेक अस्तरांचे पृथ्वी, आप, तेज, वायू, जल आणि आकाश या पंचमहाभूतांचा आपल्या आरोग्यावर पडणारा प्रभाव

याचा अभ्यास त्यात आहे. त्यानुसार कफ, पित्त, वायू या शरीरातील प्रकृतीचा विचार त्यात आहे. आयुर्वेद केवळ रोगाच्या लक्षणांचा विचार करून उपचार करीत नाही, तर रोगाचे मूळ कारण शोधून त्यावर उपचार करण्याचा प्रयत्न करतो. प्राचीन काळात जे परदेशातील व्यापारी आणि पर्यटन करणारे लोक भारतात आले, त्यांनी आपल्याबरोबर भारतातील हे आयुर्वेदाचे ज्ञान नेले. त्यांच्या बऱ्याच औषधोपचार पद्धतींवर भारतीय आयुर्वेदाचा प्रभाव त्यामुळेच दिसतो.

आयुर्वेदाची शास्त्रशुद्ध जपणूक करून प्रसार करण्याचे कार्य केरळ सारख्या राज्यात मोठ्या प्रमाणावर होते. अनेक देशी विदेशी पर्यटक त्यांचा लाभ घेतात. महाराष्ट्रातही अनेक नामवंत वैद्यांनी ही आयुर्वेदाची परंपरा जपली आणि वाढवली. अर्थात वैद्यकीय क्षेत्रात आज अनेक शोध लागताहेत. अनेक आजारांवर संशोधन होते

ग्रहसंकेत

(रविवार, २८ डिसेंबर ते शनिवार, ३ जानेवारी २०२६)

नारायण जगन्नाथ कारंजकर, ज्योतिष भास्कर

ज्येष्ठ पत्रकार, फिल्टर पंपाजवळ, माढा रोड, मु.पो.कुईवाडी, जि.सोलापूर (भ्र. ९४२३७५८४०१)

* रविवार, २८ डिसेंबर- दुर्गाष्टमी,शाकंभरीदेवी नवरात्रारंभ, विष्णुदास कवी पुण्यतिथी माहर, शन-देिव उत्सव राक्षसभुवन (शनी) (ता. गेवराई), यल्लमादेवी यात्रा वज्रचौडे (ता. तासगाव) * सोमवार, २९ डिसेंबर- शांतादुर्ग जत्रा समाप्ती, केवल्याश्रम स्वामी पुण्यतिथी शिवडाव (ता. कणकवली), पंचक स.७.४० पर्यंत * मंगळवार, ३० डिसेंबर- पुत्रदा (स्मार्त एकादशी), मन्वादि, श्री कोणजाई देवी यात्रा तळा (ता. रायगड) * बुधवार, ३१ डिसेंबर- भागवत एकादशी, श्री दासगणू महाराज जयंती गोरटा (जि. नांदेड), श्री समर्थ बाबा महाराज पाटगावकर पुण्यतिथी पाटगाव, शंकरनाथ महाराज भंडारा (कोल्हापूर), अण्णाबुवा कालगावकर जयंती पुणे, दासगणू महाराज जयंती गोरटा (नांदेड) * गुरुवार, १ जानेवारी- प्रदोष, इस २०२६ प्रारंभ, कालरात्री नवरात्रारंभ, यल्लमा यात्रा मतकुणकी, खंडुनाना महाराज पुण्यतिथी मूर्तिजापूर, श्री शांतादुर्गा चामुंडेश्वरी जत्रा अवेडेकेंणे (फोंडा), श्री खंडोबा यात्रा पाल व मोराळे * शुक्रवार, २ जानेवारी- श्री खंडोबा यात्रा पाल, कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे पुण्यदिन, वतनी पौर्णिमा, श्री सतीमाता जत्रा जाधववाडी * शनिवार, ३ जानेवारी- शाकंबरी पौर्णिमा, माघ
मुहूर्त:- * साखरपुडा- २८, २९ डिसेंबर, १, २ (१९ पर्यंत) जानेवारी * डोहाळ जेवण- २९ डिसेंबर, २ जानेवारी (१९ पर्यंत) * बासरे- २९ डिसेंबर (१० नंतर) * जावळ- २८ डिसेंबर (९नंतर), २९ डिसेंबर, २ जानेवारी * गृहप्रवेश- २८ डिसेंबर (१२ पर्यंत)

मेघ :- किमान संकल्प तरी करावा
संकल्प आणि सिद्धी यात ईश्वरी इच्छा उभी असते. नूतन वर्षांभी किमान संकल्प केला तरी पुढे तो सिद्धीस जाऊ शकेल. मंगळवारचा बुध-शनि केंद्रयोग यांत्रिक क्षेत्रात प्रगती करणार आहे. अंगीकृत कार्यात समाधानकारक घटना घडतील. यश मिळेल. सरकारी कामे मनासारखी होतील. उपजत कलागुणांचा विकास होत जाईल. नव्या विचारांना चालना मिळेल. शुभ ता. २९, १, ३

वृषभ:- चालत रहा
राजहंसाचे चालणे, जगी जाहले शहाणे, म्हणूनी कोणी चालायचेच ना! नूतन वर्षांभी आपल्या चालीने चालत रहा. यश मिळेल. धनस्थ गुरुमुळे अष्टमातील पाप ग्रहांची चिंता करू नका. उचललेले पाऊल योग्य दिशेने पडत आहे की, नाही याची फक्त काळजी घ्या. नोकरीत वरिष्ठांच्या सूचनांकडे दुर्लक्ष करू नका. घाईने कोणताही निर्णय घेऊ नका. सर्व मनास-राखेच घडत जाईल. शुभ ता. २८, १, २

मिथुन:- समाजाला अनेक डोळे आहेत
कर्म गती न्यारी, तिथे बुद्धी काय करेल विचारी. राशी समोच्च रवि- मंगळादि पापग्रह आहेत. त्यांचा प्रभाव आपल्या राशीवर असल्याने कर्मगतीला प्राधान्य द्या. आता समाजाला अनेक डोळे आहेत. त्यामुळे आपणावर कोणाची वक्रदृष्टी पडणार नाही, याची काळजी घ्यावी लागेल. कौटुंबिक जीवनात सामंजस्याने रहावे. कार्यक्षेत्रात प्रगतीचेच मार्गक्रमण होत जाईल. चिंता नको. शुभ ता. २८, १

कर्क:- नव्या संधी लाभतील
चाण्याला नकळत तुडवले, तरी तो आपल्या पावलांना सुगंधित करतो. तो त्याचा गुणधर्म असतो. नवीन वर्षांची वाटचाल करताना इतरांनाही प्रफुल्लित करण्याचा प्रयत्न करावा. मंगळवारचा बुध-शनि केंद्रयोग भाग्यवृद्धिंगत करणारा आहे. योजलेली कामे मनासारखी होतील. नव्या संधी लाभणार आहेत, लाभ घ्यावा. कला- गुणांचा विकास होईल. चिंता नको. शुभ ता. २८, १, २

सिंह:- फार चिंता करू नका
आनंदातून उमललेलं हास्य सुंदर असतंच. झगडून खुललेलं स्मित अप्रतिमच! पंचमातील शुभा-शुभ ग्रहांमुळे आपली वाटचाल चांगलीच होत राहील. व्यवसायात फार जोखीम पत्करू नका. आर्थिक स्थितीत सुधारणा होईल. शारीरिक तक्रांंची दखल घ्यावी. नव्या विचारांना विचाराने स्वीकारावे. संततीशी मतभेदाचे प्रसंग टाळावेत. फार चिंता करू नका. शुभ ता. २८, १, ३

कन्या:- सुखाच्या घटना
आनंद म्हणजे निसर्गाचं प्रसन्न रूप. अनेक रूपातून आनंदाची निवड करण्यात आली पाहिजे. कर्मस्थ गुरुमुळे नव्या वर्षाची वाटचाल नव्या उत्साहाने उमेदीने करू शकाल. सुखस्थ रवि- मंगळामुळे दगदा वाढणार आहे तसेच बुध- शुक्रामुळे सुखाच्या घटना घडणार ठरू शकते. अनुकूलतेचा लाभ उडवावा. विवाह विषयक कार्यास विलंब होईल. शुभ ता. २८, २

▶ पान १ वरून

‘बी ५’ सुपर्व क्लब कथापनेमाने दडलंय तरी काय?

पण, डोनाल्ड ट्रम्प हे या एकध्रुवीय संरचनेतून अमेरिकेला बाहेर नेऊ इच्छितात. डोनाल्ड ट्रम्प याना युरोपियन देशांची साथ नको आहे. पश्चिमी देशांच्या पूर्वीच्या माफिया गटातून त्यांना अमेरिकेला बाहेर काढावयाचं आहे. लॅटिन अमेरिकेतील अनेक देश, इस्लामिक देशांच्या संघटनेतील देश यांचे गट असले किंवा संघटना असल्या, तरी त्यामध्ये एकसंधपणा नाही. त्या दृष्टीने ते विखुरलेलेच आहेत, ही वस्तुस्थिती. तीच गोट आफ्रिकन खंडाची. ‘ब्रिस’ संघटनेत अनेक विकसनशील देशही जोडले गेले आहेत. ‘एकमेका साहाय्य करू अवघे धरू सुपुंथ’ या सहकार्याच्या भूमिकेने हे देश ‘ब्रिस’मार्फत जोडले जाणार आहेत. या दृष्टिकोनातून ‘ब्रिस’ची स्थापना हीषण नवीन बहुध्रुवीय संरचनेला बळ देणारी आहे. जपान हा दुसऱ्या महायुद्धानंतर अजूनही अमेरिकेच्या पंखाखालीच आहे, असे म्हटल्यास वागवे ठरणार नाही. त्यामुळे जपानची ‘सी ५’मधील उपस्थिती चीनला खुपणारी असेल, हे निश्चित. अमेरिकेचे जपानला ‘सी ५’मध्ये घेण्याच्या या चालीकडे ‘बॅलनसिंग अ‍ॅट’ म्हणून बघावे, तरी ती एक मोठी अडचण ठरू शकते. कारण जपानच्या रशिया आणि चीन या दोघांबरोबर समस्या आहेत. रशियाचे अध्यक्ष व्लादिमीर पुतीन यांच्या भारत भेटीदरम्यान भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी आणि पुतीन या दोघांनी ‘टोयोटा’ या मूळ जपानच्या ब्रॅण्डेड कंपनीच्या, पण भारतामध्ये बनलेल्या गाडीमधून प्रवास केला होता. जर्मन ब्रॅण्डेड गाडी नाही, ब्रिटिश ब्रॅण्डेड गाडी नाही, पण जपानी ब्रॅण्डेड गाडीमधून प्रवास केला होता. हे लक्षवेधी होते. ‘सी ५’मध्ये जपानला समाविष्ट करण्याचा जो प्रयत्न आहे, त्याला रशियाची संमती आहे, हे सांकेतिककर्णे दर्शविण्याचा प्रयत्न होता, असे म्हणता येते.

▶ पान ५ वरून

एकक्षः सम्पत

सरसंघचालक डॉ. मोहनजी भागवत यांच्या एका विधानाची मीमांसा करणारा एक लेख हिंदी भाषेतील आहे. त्याचे भाषांतर दिले असते तर ते सयुक्तिक ठरले असते. पुस्तकातील शेवटचा विभाग हा लेखकावर आणि मुख्यतः त्यांच्या ‘तुमी वी घडाना’ या पुस्तकावर ज्येष्ठ पत्रकार सुधीर जोगळेकर, राजेश मंडलिक व धनश्री बडेकर यांच्या मनागतांचा आहे. पुस्तकाला ज्येष्ठ पत्रकार अभय कुलकर्णी यांची प्रस्तावना लाभली आहे. दत्ता जोशी यांचे हे लेख सकारात्मक, हृदयाला भिडणारे व राष्ट्रविचारांशी सूक्ष्म धागा जोडलेला असल्याचा अभिप्राय त्यांनी दिला आहे. पुस्तकातील सर्वच लेख लेखकाने पोर्टेतिडकीने लिहिले असून, जेथे राष्ट्रविघातक काही आढळले तेथे लेखकाने सात्विक संतापाने लिहिले

आहे. जेथे राष्ट्रवादी, हिंदुत्वाचा गौरव होणारे काही आहे, तेथे अभिमानाने लिहिले आहे; तर जेथे त्याग व समर्पण आहे, तेथे भावुकतेने लिहिले आहे.नव्याने कथित हिंदुत्ववादी झालेले मात्र, त्यांच्यापेक्षा मोठ्या आवाजात ते मांडतात. पुस्तकातील लेख हे संघ-हिंदुत्व या मुद्द्यांशी निगडित आहेत. ते छोटेश्वानी असले, तरी समाजमाध्यमांचा विवेकी वापर करून राष्ट्रवादी दृष्टिकोनातून लिहिलेले आहेत, हे त्यांचे वैशिष्ट्य.

पुस्तक: एकक्षः सम्पत

लेखक : दत्ता जोशी

प्रकाशक : द कॅटलिस्ट, छ. संभाजी नगर

पृष्ठसंख्या : १२६

मूल्य : रुपये २००

आश्विन

दुर्ग जिज्ञासा

प्राची पालकव

अजिंक्यतारा हा राजगड, रायगड आणि जिंजीनंतर मराठा साम्राज्यातील राजधानीचा किल्ला होता. सद्दाद्रीच्या बामणोली- घेरादातेगड डोंगरांगेत, साताऱ्याचा जवळ वसलेला या किल्ल्याला साताऱ्याचा किल्ला असेही म्हणतात. सातारा शहरातून सज्जनगडावर जाणाऱ्या मार्गात अजिंक्यतारा लक्ष वेधून घेतो. सातारा शहरात असलेला अजिंक्यतारा किल्ला अनेक ऐतिहासिक घटनांचा साक्षीदार आहे. दुसऱ्या भोजराजांनी हा किल्ला इ. स. ११५० च्या सुमारास बांधला, असा ऐतिहासिक उल्लेख आढळतो. या किल्ल्याचे अनेकदा हस्तांतरण झाले.

सुरुवातीला बहामनी सत्तेकडे याचे स्वामित्व होते. नंतर विजापूरच्या आदिलशहाने किल्ला ताब्यात घेतला. पूर्वी किल्ल्याला सप्पर्णी, मंगळाई, उकाबैक, इसमतआरा, शाहगड, आझमतारा अशी अनेक नावे दिल्या गेली; मात्र अजिंक्यतारा हेच नाव पुढे प्रचलित झाले. किल्ल्यावर जाण्यासाठी पायथ्यापर्यंत गाडी रस्ता आहे. गड चढण्यास साधारण एक तास लागतो. शहाजी राजांकडे जेव्हा कऱ्हाड प्रांताची देशमुखी होती तेव्हा अजिंक्यतारा किल्ल्यावर मुधोजी आणि बजाजी निंबाळकर हे दोघे कैदेत होते. शहाजीराजांना त्यांना कैदेतून सोडवायचे होते. शहाजीराजांच्या मदतीनेच ते तुरुंगातून पळाले. या किल्ल्याचे त्याकाळी तुरुंग म्हणूनही महत्त्व होते. १५८० मध्ये पहिल्या अली आदिलशहाची पत्नी चांदबीबी काही काळ येथेच कैदेत होती. शहाजीराजे जरी मुघलांच्या चाकरीत होते तरीही ते सतत आपल्या लोकांना मदत करत. कारण त्यांच्या मनातही स्वराज्याचा ध्यास होता. मुगलांची मनमानी आणि रयतेवरील अन्याय त्यांच्यासाठीही क्लेशदायक होता. शिवाजी महाराजांच्या कार्याचे त्यांना कौतुक होते आणि म्हणूनच स्वराज्य स्थापनेच्या कार्यात त्यांनीही वेळोवेळी जमेल तशी मदत करण्याचा संपूर्ण प्रयत्न केला. पुढे बजाजी निंबाळकर यांची बकिण सईबाई यांचा शिवाजी राजांशी विवाह झाला. शिवाजी राजांच्या स्वराज्याचा विस्तार दिवसागणीक वाढत होता. त्यातच १६७३ मध्ये परळी किल्ल्यावर भगवा फडकला. परळीच्या किल्ल्याचा सज्जनगड झाला, पण अजिंक्यतारा अजूनही स्वराज्यात येत नव्हता. पुढे खूप प्रयत्नांनी इ. स. १६७५ मध्ये अजिंक्यतारा स्वराज्यात सामील झाला. शिवाजी महाराजांची स्वराज्यासाठी अविश्रांत मेहनत सुरूच होती. ऊन, वारा, पाऊस याची तमा न बाळगता सततची घोडदौड, स्वराज्याचा ध्यास, तब्येतीकडे दुर्लक्ष यामुळे महाराजांची प्रकृती दिवसेंदिवस खालावत होती. त्यावेळी अंगात ज्वर असल्याने शिवाजी महाराजांनी तब्बल दोन महिने अजिंक्यतारा गडावर विश्रांती केली. राज्याभिषेक झाला; मात्र मिळालेले स्वराज्य टिकविणे आवश्यक होते. त्यासाठी महाराजांना सारखे गडउतार व्हावे लागे. समर्थाना महाराजांची प्रकृती अस्वस्थ असल्याचे समजले. लगेच सज्जनगडावरून समर्थशिष्य कल्याणस्वामी महाराजांसाठी प्रसाद घेऊन अजिंक्यतारा किल्ल्यावर आले. शिवाजी महाराज रायगडावर परत आले; मात्र त्यांचे स्वास्थ्य साथ देत नव्हते. शिवाजी महाराजांची प्रथम राजधानी पुरंदर किल्ल्यावर होती. त्यानंतर राजगड आणि शेवटी रायगडावर स्वराज्याची राजधानी स्थिरावली. रायगडावर महाराजांची श्रद्धा होती आणि पुढे येथेच राजांनी अखेरचा श्वास घेतला. मात्र महाराजांचे अकाली निधन स्वराज्यासाठी हानिकारक सिद्ध झाले. महाराजांच्या मृत्यूनंतर औरंगजेबाने आपले पाश अधिक घट्ट केले. पुढे दगा झाल्याने छत्रपती संभाजी महाराज यांचाही अकाली मृत्यू झाला आणि स्वराज्य पोके झाले.

राजाराम महाराज सिंहासनावर बसले, पण मोघल आक्रमण आणि अत्याचार याचे प्रमाण खूप वाढले होते. त्यामुळे छत्रपती राजाराम महाराज एका ठिकाणी राहू शकत नव्हते. जिंजीच्या वेढ्यातून सुटल्यावर त्यांनी विशाळगड आणि अजिंक्यतारा किल्ल्यावरून भविष्यातील मोहिमांची दिशा ठरविले. छत्रपती राजाराम महाराजांनी अजिंक्यतारा किल्ल्यावर राजधानी करण्याचा निर्णय घेतला. अजिंक्यतारा ११०० मीटर लांबीचा, ६०० मीटर रूंदीचा आणि ३०० मीटर उंची असलेला छोट्यासा किल्ला आहे. औरंगजेबाला वाटले हा किल्ला सहज जिंकू, पण त्याची निराशा झाली. मोगलांनी सुरंग लावण्यासाठी दोन भुयारे खणली; स्फोट घडवला त्यात किल्ल्याचा बुरूज कोसळला. तटावरील सैनिक दगावले. त्यावेळी प्रयागजी प्रभू किल्लेदार होते; ते देखील थोडे जखमी झाले. लगेच दुसरा मोठा स्फोट झाला. यावेळी किल्ल्याच्या तटाचा मोठा भाग पुढे

▶ पान १ वरून

निरोप देतांना... चुकांचे परिमार्जन व्हायला हवे

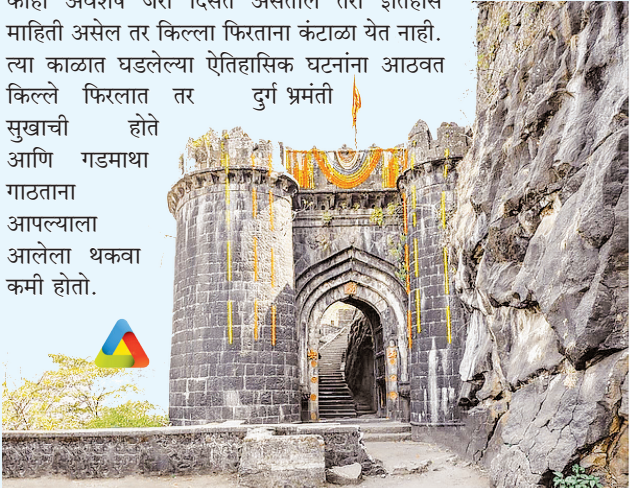
मात्र समाजावर निर्णुतेने चरे उमटवणाऱ्यांवर अंकुश बसेल, धाक निर्माण होईल आणि त्यांच्यामुळे होणारे नुकसान कमी होईल, ही अपेक्षा नक्कीच अवाजवी नाही. येत्या वर्षात तरी या दृष्टीने काही निर्णय घेतले जातील अशी अपेक्षा आहे.

सध्या आपण निसर्गाचा लहरीपणाही जवळून अनुभवत आहोत. एका दिवसात सर्व ऋतूंचे दर्शन घडवणारा काळ सोसत आहोत. गेली काही वर्षे होत असलेल्या चुका दुरुस्त केल्या नाहीत तर येत्या काळात हा लहरीपणा वाढणारच आहे. त्यामुळेच येणारे वर्ष निसर्गाला न पेलणारा विकास कमी करण्याच्या विचाराच्या दृष्टीनेही महत्त्वपूर्ण ठरणारे आहे.

शेंबार्थेबाने तळे साठते हे खरेच आहे. मात्र अतिउष्णतेने त्याची वाफ होण्यासही वेळ लागत नाही, हे वास्तव आहे. पर्यावरणाला, वन्य जीवनाला हानिकारक ठरणाला अनेक चुका आपल्या हातून झाल्या आहेत. अत्यंत संवेदनशील भागांमध्ये अट्टहासाने होणारा विकास आणि झालेले निकृष्ट काम खचणाऱ्या बोगद्यांच्या, पडणाऱ्या पुलांच्या, भेगाळणाऱ्या रस्त्यांच्या, थोडा पाऊस झाला तरी पाण्याखाली जाणाऱ्या

येणाऱ्या मोगल सैन्यावरच कोसळला. यामुळे दीड हजार मोगल सैनिक मारले गेले. पुढे राजाराम महाराजांचे सिंहगडावर देहावसान झाले. औरंगजेब खुश झाला; मात्र प्रयागजी किल्ला लढवत राहिले. अखेर किल्ल्यावरील रसद आणि दारूगोळा संपला, शरणागती पत्करावी लागली. इ. स. १७०० मध्ये शहजादा आजम याने किल्ल्यावर मुघल निशाण फडकवले आणि अजिंक्यतारा किल्ल्याचे आझमतारा नाव करण्यात आले. किल्ल्यावर मोगल निशाण फडकण्यास तब्बल साडेचार महिने लागले. मराठे मात्र खूप काळ चूप बसले नाही. महाराणी ताराबाईंच्या गुप्तहेरांनी अजिंक्यतारा किल्ल्यावर प्रवेश केला. वेषांतर करून सैनिकही किल्ल्यावर आले आणि सरदार परशुराम त्र्यंबक यांनी शिताफीने हा किल्ला ताब्यात घेतला. अजिंक्यतारा किल्ल्याने त्यांना भक्कम साथ दिली, पण याच गडावर पुढे ताराराणी यांना कैद करण्यात आले. कान्होजी भोसले, राजा प्रतापसिंह अजिंक्यतारा किल्ल्यावर कैदेत होते. त्यानंतर किल्ला छत्रपती शाहू महाराजांच्या ताब्यात होता. त्यांनी सातारा संस्थानाची स्थापना केली. सातारा शहर वसविले. अजिंक्यतारा किल्ल्यावरील हा विजय इतिहासात शनिवारची नोंबत म्हणून प्रसिद्ध आहे. पुढे भट घराण्यातल्या पहिल्या पेशव्याला अजिंक्यतारा गडावर वस्त्रे देऊन गौरविण्यात आले. राजधानी असल्यामुळे सगळे पेशवे अजिंक्यतारा किल्ल्यावर नेहमी हजेरी लावत. पहिल्या बाजीराव पेशव्याचे शाहू महाराजांनी याच किल्ल्यावर बरेच कोडकौतुक केले होते. मराठी सत्तेच्या पाडावानंतर ब्रिटिशांनी किल्ला ताब्यात घेतला आणि किल्ल्यावर अतिशय नीच दर्जाचे राजकारण केले. रंगो बापुजी यांनी थेट लंडन पार्लमेंटमध्ये याबाबतीत आवाज उठवला होता. १८४७ मध्ये साताऱ्याच्या राजांचा मृत्यू झाला; मात्र त्यानंतरही रंगो बापुजी ६ वर्षे लंडनमध्ये लढले. त्यांना पैसे संपले म्हणून अखेर १८५३ मध्ये मायदेशी परतावे लागले. १८५७ च्या उठावात तात्या टोपे यांना भेटून रंगो बापुजी परळीला आले; त्यांनी उठाव केला, पण इंग्रजांनी त्यांना कैद केले. ते इंग्रजांच्या कैदेतून निसटले पण नंतर त्यांचा ठावठिकाणा कोणालाही कळला नाही. त्यांच्या मुलाला इंग्रजांनी सातारच्या माळावर फाशी दिली. सातारकर या जागेला चार भिंती म्हणतात. सातारा शहरातील शिवाजी महाराजांचा पुतळामुढा पाहण्यासारखा आहे. अश्वारूढ पुतळे अनेक विस्तार दिवसागणीक वाढत होता. त्यातच १६७३ मध्ये परळी किल्ल्यावर भगवा फडकला. परळीच्या किल्ल्याचा सज्जनगड झाला, पण अजिंक्यतारा अजूनही स्वराज्यात येत नव्हता. पुढे खूप प्रयत्नांनी इ. स. १६७५ मध्ये अजिंक्यतारा स्वराज्यात सामील झाला. शिवाजी महाराजांची स्वराज्यासाठी अविश्रांत मेहनत सुरूच होती. ऊन, वारा, पाऊस याची तमा न बाळगता सततची घोडदौड, स्वराज्याचा ध्यास, तब्येतीकडे दुर्लक्ष यामुळे महाराजांची प्रकृती दिवसेंदिवस खालावत होती. त्यावेळी अंगात ज्वर असल्याने शिवाजी महाराजांनी तब्बल दोन महिने अजिंक्यतारा गडावर विश्रांती केली. राज्याभिषेक झाला; मात्र मिळालेले स्वराज्य टिकविणे आवश्यक होते. त्यासाठी महाराजांना सारखे गडउतार व्हावे लागे. समर्थाना महाराजांची प्रकृती अस्वस्थ असल्याचे समजले. लगेच सज्जनगडावरून समर्थशिष्य कल्याणस्वामी महाराजांसाठी प्रसाद घेऊन अजिंक्यतारा किल्ल्यावर आले. शिवाजी महाराज रायगडावर परत आले; मात्र त्यांचे स्वास्थ्य साथ देत नव्हते. शिवाजी महाराजांची प्रथम राजधानी पुरंदर किल्ल्यावर होती. त्यानंतर राजगड आणि शेवटी रायगडावर स्वराज्याची राजधानी स्थिरावली. रायगडावर महाराजांची श्रद्धा होती आणि पुढे येथेच राजांनी अखेरचा श्वास घेतला. मात्र महाराजांचे अकाली निधन स्वराज्यासाठी हानिकारक सिद्ध झाले. महाराजांच्या मृत्यूनंतर औरंगजेबाने आपले पाश अधिक घट्ट केले. पुढे दगा झाल्याने छत्रपती संभाजी महाराज यांचाही अकाली मृत्यू झाला आणि स्वराज्य पोके झाले.

सातारा शहराच्या आसपास अनेक किल्ले आहेत. वासोटा, मकरंदगड, संतोषगड, कल्याणगड, चंदन-वंदन, पांडवगड, मकरंदगड हे किल्ले सातारा परिसरात गेल्यावर पाहता येण्यासारखे आहेत. सद्दाद्रीच्या डोंगररांगेमधील या दुर्गाची कहाणी त्या त्या गडावर जाऊन अनुभवण्यात वेगळाच आनंद आहे. किल्ल्यावरील बांधकामाचे आपल्याला आता काही अवशेष जरी दिसत असतील तरी इतिहास माहिती असेल तर किल्ला फिरताना कंटाळा येत नाही. त्या काळात घडलेल्या ऐतिहासिक घटनांना आठवत किल्ले फिरलात तर दुर्ग भ्रमंती सुखाची होते आणि गडमाथा गाठताना आपल्याला आलेला थकवा कमी होतो.

▶ पान १ वरून

स ध्याचं युग जीवधेण्या स्पधेंचं आहे. त्यात 'कालाय तस्मै नमः' म्हणून आपण आपल्या बदलत्या जीवनशैलीला समजून घेतलं आहे. पण कामाचा ताण, विदसभर मोबाईल बाहेरचं खाणं, पुरेशी झोप नाही, घर आणि नोकरि किंवा व्यवसाय यातील णगाव, प्रदूषण याला आपलं शरीर कसंबसं तोंड देतंय. सुसंस्कृष्टाण आपण कमवत्या टय्यावर आलो की जीवनाचे दोन हिस्से गृहस्थी घरातो- कार्य/काम आणि जीवन. मग हे काम अनुक्रमे आपल्या कार्यस्थळावरील वावराला आणि घरातील अस्तित्वाला अधोरेखित करतात. यासाठी दिवसाच्या चोवीस तासांचा आधार आपण घेते. व्यक्तिगत जीवन (घरातील, कुटुंबीयांसमवेतचे) आणि कार्यस्थळावरील (सहकाऱ्यांसमवेतचे) व्यावसायिक जीवन. ही बऱ्यापैकी घट्टमुट्ट विभागणी असते. दोन्हीकडील आपले जीवन अर्थातच भिन्न असते. घरी: मोकळेढाकळे, निवांत आणि मनाजोगते क्षण स्वःबरोबर किंवा स्वजनांबरोबर आपण घालवत असतो. थोडे विनधासत, चेहेऱ्यावरील मुखवटा काढून ठेवत आणि खरेखुरे आपण.

माणसाची विभागणी व्यक्ती/कुटुंबप्रमुख अशा घटकापासून कर्मचारी अशा संज्ञेपर्यंत होण्याचे कारण म्हणजे औद्योगिकीकरण! तोपर्यंत संथ असलेले जीवन आणि कुटुंबसंस्था शेतीवर अवलंबून आसयाची आणि श्रमाची विभागणी. पुरुषाने बाहेर काम करायचे आणि स्त्रीने घर/संसार सांभाळायचा. यात कोणाला फारसे वावरोही वाटत नसे. पण औद्योगिकीकरणानंतर ही परिस्थिती झपाट्याने बदलली आणि संस्थामध्ये माणसाचा कर्मचारी झाला. दिवसाचे उराविक तास आपल्या नियोक्त्यासाठी काम करणे आणि मोबदलयात वेतन/मेहताना प्राप्त करणे. जोडीला काही सोयीसवलती जशा आल्या तसेच कायदेकानून अस्तित्वात आले आणि बचता बचता जीवनाचा पट व्यक्तिगत जीवन आणि व्यावसायिक (कार्यस्थळावरील) जीवन असा विभाजित झाला. साधारण कुटुंबातील पुरुषप्रधान संस्कृती औद्योगिक जीवाचरणानेही स्थिरवाती आणि आमच्या औद्योगिक संस्था पुरुष कर्मचाऱ्यांच्या नजरेतून कामकाज करू लागल्या. त्यांत बदल झाला स्त्री-कर्मचाऱ्यांच्या प्रवेशानंतर. आता सगळं दोन गटांमध्ये विभागलं गेलं- कार्यसंस्कृती, कामाच्या वेळा, मूलभूत गरजा भाग्याजिण्यासाठी सोयी (स्वच्छतागृहे, कंटीन, विश्रांती घेण्यासाठी) संस्थेतील कामाच्या प्रवासासाठी केलं जाणारं नियोजन वगैरे वगैरे! कार्यस्थळावरील मानवी जीवनाचा मागोवा घेताना जाणवतं. मूळ मानसिकतेमध्ये फारसा फरक नाही. अजूनही पदोन्नती/बदली, कामाचे स्वरूप, विभागातील राजकारण, मानवी हेवावरोप सगळं तिथेच आहे, थोडंसं सध्थ, सफाईदार वगैरे निश्चित झालेलं आहे.

आता तर दिव्यांग व्यक्ती, इतर लैंगिकता असणाऱ्या व्यक्तींसाठीही संस्थांची दारे खडबडत्यात आलेली आहेत. रोजचे कामाचे साठ साठ अशा भिन्न सहकाऱ्यांबरोबर घालविणे याची तयारी हळूहळू होत आहे. सगळ्यांच्या पराज, अपेक्षा वेगळ्याला वेगळ्यात ठेवतात आणि आपण त्यांना एकाच कर्मचारी या लेबलखाली नियुक्त करीत असतो. प्रत्येकाची शैक्षणिक, कोटुबिक, बौद्धिक पार्श्वभूमी वेगळी असते. त्यांना दिलेल्या कामाचे स्वरूप वेगळे असते. वेतन, पद, विभाग, जबाबदाऱ्या आणि अधिकारी एकसमान नसतात. असूही शकत नाहीत. वरतण म्हणजे एकाचवेळी विविध पिढ्यांचे

प्रतिनिधी (व्यवमानानुसार) एकाच छताखाली काम करित असतात. हे वैविध्य परीक्षा बघणारे आणि आह्वांनातमाक नवीच करित. या सगळ्यांना पुरुन उरते ती बाह्य परिस्थिती, व्यवस्थापन आणि तंत्रज्ञान! स्त्री कर्मचाऱ्यांचा विषय थोडा वेगळ्या नजरेतून मांडावा लागतो. त्यांना संस्थेत मिळणारी वागणूक, इतर स्त्री कर्मचारी आणि पुरुष सहकारी. विशेषतः वरिष्ठ पदावर पुरुष कर्मचारी असेल तर वेगळं असतं आणि स्त्री कर्मचारी असेल तर वेगळं असतं. विशेषतः कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळत नौकरी करणे हे बरेचदा भागधेय त्यामुळे धावपळ, प्राधान्यक्रम, कमाई, आरोग्य अशा अनेक आघाड्यांवर ल्खियांना हाती आकृष्य शांसे घेत यस्तःला सिद्ध करावे लागते आणि काहीवेळा नौकरीही टिकवून ठेवायची उलापाला सांभाळायची असेते.

एगिण एक गंभीर विषय- कोटुबिक हिसाचाराला युगानुयुगे तोंड देण्याचा खियांना कार्यस्थळावरील लैंगिक अत्याचारांना झेलावे लागते. भारतात २०१३ मध्ये कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ रोखण्यासाठी एक कायदा लागू करण्यात आला. या कायद्याचे नाव पॉस (प्रिव्हेंशन ऑफ सेक्सुअल हॅरसेमेंट ऍट वर्कप्लेस) असे आहे. या कायद्याअंतर्गत महिलांसोबत होणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या लैंगिक छळाची तक्रार दाखला येते. दुसरी/तिसरी पाळी हे जैविक घड्याळाला आव्हान देणारे दिनक्रम आपण कधीच पचवले आहोत. त्यांनी आपल्या जीवनशैलीला पुरतं बदलवून घ्यालंय. आता तर नोव्हेंबर महिन्यात जाहीर झालेल्या श्रम संहितेत महिला कर्मचाऱ्यांना कोणत्याही पाळीत काम करण्यास मुभा दिलेली आहे- जर त्यांची संमतती असेल आणि त्यांच्यासाठी पुरेशी संरक्षक यंत्रणा कंपनीने उपलब्ध करून दिलेली असेल तर। मग तर चित्र आणखी पालटेल आणि त्याचे बेव्हाईट परिणाम नजीकच्या काळात संस्थेतील, कुटुंबातील वातावरणावर झालेले दिसून येतील. कार्यस्थळावर औपचारिक नाते असलेल्या वरीष्ठांबरोबर, सहकाऱ्यांशी वागण्याबोलण्यात आण सावध, जपून पावले टाकत असतो. गैरसमजाची शक्यता आणि त्याचे काही भावी परिणाम यामुळे स्वतःभोवती एक अदृश्य कोप बाळगत आण नेमून दिलेले काम करीत असतो, बैठका, प्रशिक्षण, प्रवास असे कामाचे कपे उरकत असतो आणि अर्थातच त्याचा दरमहा मोबदला/मेहनताना

मिळवत असतो. काम/नोकरी, व्यवसाय हा आपल्या उपजीविकेचा एक अविभाज्य घटक आहे आणि अर्थार्जन हा त्याचा मुळ हेतू असतो. पण बरेचदा तो जीवनातील अनेक समस्यांचे कारणही असतो. मानवी इतिहासात डोक्यावून पाहिले तर आपण संस्थेत करीत असलेले रोजचे काम क्वचितच कृतार्थतेचा स्रोत असतो असे आढळून येते. अगदी आताही बहुसंख्येने मजूर/ कामगार शेतात हाताने काम करीत असतात, गुदमरवून टाकणाऱ्या कोळशाच्या खाणीत काम करीत असतात, अंधाऱ्या दुकानांमध्ये कपडे शिवत असतात, हातमागावर काम करीत असतात आणि धोकादायक उंचीवर बारा तास बांधकाम करीत असतात. युद्धजन्य परिस्थितीत कामाच्या तासाना काही मर्यादा नसते तरी ते जीवन-मरणाचे सामन असते. वेदविगारांना थकवणाऱ्या कामातून निवडून विसारा हवा असतो. बरेचदा व्यक्तित्वात आवडी-निवडीनुसार कार्यक्षेत्र मिळतेच किंवा निवडताच येते असे नसते. गरजेपोटी किंवा इतर अनेक कारणांमुळे झोपे ते करीत असलेले काम आणि अंतर्गामीचे शाकून देणे अथवा उकटता यांना एकत्र आपूण शकत नाहीत. आणि तरीही ते कुटुंबातील वादळांचे गमक मानले जात नाही कारण आपले काम ही आपली ओळख आणि पुरावा असतो. बदलत्या परिप्रेक्षात कामात अधिक लवचिकता, आरामदायी सुखसोयी आणि स्वायत्तता आढळते. पण त्यांचीही एकदा सवय झाली की अपूर्वाई सरेते आणि तो जण हळूच बनतो.

बरेचदा असा सल्ला त्यांचे समुपदेशक त्यांना देत असतात. याचा एक तोटा म्हणजे त्यांचे वयोगटात खूपजण आर्थिकदृष्ट्या कमजोर आणि किर्याहीनी असतात असेही निरीक्षण आहे. हे कार्यस्थळावरील चित्र मनुष्य काहीतरी खोलवर रुजलेल्या समस्यांचे निदर्शने आहे. तरुण पिढी कार्यसंस्कृतीकडे कशी बघते, त्याबद्दल काय बोलते यामध्ये सध्या खूप बदल झालेला आहे. कार्यालय म्हणजे चिंता, काळजी, आघात, मनःस्वास्थ्याचा बिघाड असे समीकरण रुजते आहे. कायम नौकरी जाण्याची टांगती तलवार असल्याने मानसशास्त्रीय सुस्का ऐरणवार आलीय. कामातील पाठन, मोठ्ठय उणावले असून आता त्याचे स्वरूप आण्ढा टाकणे असे झालेंय. माझे एक सहकारी म्हणतात- मी कंपनीत कशासाठी जातो. तर दोन पंच (सकाळी

आल्याचा आणि सायंकाळी घरी जाण्याचा) आणि दोघांच्यामध्ये एक लंच. हा दृष्टिकोन मारक तर आहेच पण चिंताजनकही आहे, कारण आपला विषय कार्यस्थळावरील जीवन आहे.

सगळीकडे विपारी वातावरण असं प्राक्कथन वेगाने पसरत असल्याने सगळ्यांनाच अवकाश हवाय, विशिंती हवीय, कोतुकांने पुढाकार घेऊन जबाबदाऱ्या हाताळायच्या नाहीत, तर अलिप्त होत जाणे अधिक पसंत पडायला लागले आहे. काही मंडळींच्या मनःस्वास्थावर संस्थेतील वातावरण, संस्कृती, नेतृत्व, कामाचे स्वरूप आणि उपलब्ध सुखसोयी यांचा निश्चित परिणाम होतय़ा. विशेषतः कामाचे वाढीव तास, जे उत्पादकता घटवितात आणि थकवा/शिणवता यांना आमंत्रण देतात. ताण, कामाच्या असह्य कालमर्यादा (डेड लाईन्स) हे मनाच्या तळशी साचणारे आणि क्वचित उफाळून येणारे घटक आता सर्वदूर आढळतात आणि म्हणूनच तक्रारीही एकसुरी झाल्याचे निदर्शनास येते. पण काम हा जबाब पेलू मानसिक आरोग्याच्या समस्या उद्भवण्यासाठी एकाबदर नाहीए.

कामातून काही काळ अंग काढून घेतले किंवा जरा विसावू या वळणावर टाईप विश्रंती घेतली की आपोआप सगळ्या मानसिक समस्या झळ काढतात असे मानणे ही आजकाल फॅशन पळाली आहे. अर्थात त्याचा कोठलाही विश्वसनीय पुरावा आढळत नाही. किंबहुना संशोधन याकिबद्ध वाट निवडते. प्रौढ व्यक्ती जेव्हा कामापासून दूर जाणे हा पर्याय आयुष्याबद्दल एकुणातच निवडत असत तर याचा अर्थ आयुष्याबद्दल एकुणातच वैमान, स्व-ओळखीबद्दल प्रश्नचिन्ह, संरचना गमावणे असे मानता येतं. कामाऐवजी राखंडविस नकारात्मक बातम्या, वाचण्यात जास्त वेळ घालविणे, किंवा दूरदर्शन/ओटीटी वरील मासिका बघण्यात घालविल्यास काहीही सुधारणे शक्य होत नसते. हा दृष्टिकोन बऱ्याचशा मानसशास्त्रीय संरचनांनी सिद्ध केलाय आणि त्यामागे दीर्घकालीन संशोधन आहे. उलट आयुष्य जितके गतीमान, तितके मनःस्वास्थ्य सुधारते. टाळाटाळ कितीही सुखद असली तरी तात्कालिक असते आणि अंततः गोष्टी बिघडत असतात. मानवी कार्यसंस्कृती खालील तीन घटक विचारात घेते-

१) **कामाची मांडणी/चन्ना-** दिवसाच्या वेळापत्रकातील नैमित्तिक कामे: निद्रा, दिवसातील हालचाली, आणि दैनंदिनी आपले परिपाठ नियमन करणायी महत्वाची भूमिका बजावतात. या मांडणीतून आपण जेव्हा स्वतःला बाहेर काढतो, अलग करतो तेव्हा मूड, प्रेरणा यांची झीज सुरु होते. म्हणून जास्त वेळ कार्यायात घालविणे निरुद्योगी असल्यासारखे वाटते, त्यातून फारशी उत्पादकता साधत नाही. उशिरापर्यंत काम म्हणजे सकाळी उठायला उशीर आणि नंतर दिवसभराचा आळस हा स्वास्थ्यवर्धक दिनक्रम खचितच नाही.

२) काम करण्यासाठीचे माध्यम /यंत्रणा-
स्वतःवरील नियंत्रण हा मानवातील तितीक्षेचा प्रखर
निर्देशक असतो. टाळाटाळ मात्र यंत्रणेचे वा माध्यमाचे
उदाहरण बनू शकत नाही. स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी
यंत्रणा असतात. पहाटेची जाग, दिनचर्येचा आदर,
जबाबदाऱ्या पार पाडणे इ. अशा छोट्या छोट्या

कृतींमधून आपला स्वतःच्या जीवनाचा असलेला ताबा सिद्ध होत असतो.

१) कामातार्थ- संस्थेतील कामाचे स्वरूप कंटाळावणे होण्याचे, रोज रोज तेच तेच टाईप होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे त्यामधील तेचतेचपणा! विशेषतः काम करण्याच्या पद्धती ओसा स्याचून तर विल्या जातात आणि ते पाळणे बंधनकारक असते. म्हणून काम निसर होत जाते. त्यातील गुंतवणूक उणावत जाते. म्हणून आपण करणे असलेल्या कामात गुंग होणे, त्याला विविध छटा देणे हेच आपल्या हात असते. स्वतःच्या पलटीकडे जाऊन आपण काही करीत असू तर कृतार्थता वाटते, भरभराट झाल्यासारखी वाटते, भलेही ते छोट्या प्रमाणवर असेल. तो निराशेवरचा प्रभावी उतारा असतो. त्यासाठी कार्य आणि आयुष्य यांच्यातील समीकरण तपासून बचायला हवे. आपले कार्यालयीन काम, नौकरी, व्यवसाय आणि आपले आयुष्य हे समान नसते, आपले कार्य हे जीवनाचा एक हिस्सा आहे. तो हिस्सा संपूर्ण अस्तित्वावरचरक नसा समान मानता येईल? कांही कधीच समस्या नसते. अर्थपूर्ण काही बऱ्याच अशी मानसिक अस्वास्थ्याची समस्या असू शकते. हे कधी गंभीर नवीक असू शकते. पण मानसिक अस्वास्थ्याचे अचूक निदान करण्यासाठी लक्षणे तितकीच पाठवळ देणारी असावी लागतात आणि अशा व्यक्तींचा खंबीर सारा देणारी मंडळीही आवश्यक असताना. जखमा हाताळणीसाठी आणि भरून येण्यासाठी कालावधी लागतो आणि तज्ञ मंडळींकडून उपचार घ्यावे लागतात. दुर्दैवाने सगळे ताणतणाव धोकादायक असतात असं लेबल लावणारी जग आपण तयार केले आहे. त्यामुळे रणांगण आणि धोकें यांच्यातील समारेषा सहजी स्थापित करता येत नाही. आणि ते जाहीरपणे बोलातही येत नाही. स्मर्याना बलदंड करण्यासाठी जसा विरोध/ प्रतिकूल परिस्थिती हवी असते तद्वत आपल्या मानवी पीढेसाठीचे प्रसंग हाताळू त्यांवर मात केल्यावर आपोआप तित्तीक्षा वाढवित होतो. प्रतिकूल परिस्थितीपासून बचाव करायची, पळ काढायची शिकवण एकदा का अंगठ्याची पडेली, तर भविष्यकाकड अशी पिढी नैमित्तिक उतारचढाव सुद्धा हाताळू शकणारी नाही. तरीही वेळेच्या पटलावर वावरणार सिद्ध झालेले आणि मानसशास्त्रीय संकेतांनी संमत केलेले एकच सत्य आहे. मानवी सातत्यामागे आणि ते म्हणजे कामाची रचना, काम राबविण्यासाठी उभारलेली संस्था आणि कामात अर्थ ओतणे! आणि हे सगळं शोषले तर ते कार्यस्थळावर सडक गमसत.

साधेसोप्ये नियम-

१) स्पष्ट सीमारेषा (नवीन कायदा संमत झाला तर कार्यालयीन वेळेनंतर कर्मचाऱ्यांशी संपर्क साधता येणार नाही).

२) आयुष्याचे अग्रक्रम

३) दिवसाचे आगाऊ नियोजन

४) अधून मधून प्रसंगोपात्त पण सभ्यपणे, मन दुखावता नकार देण्यास शिकणे

५) ठराविक अंतराने विश्राम

६) आरोग्याची हेळसांड न करणे

७) स्वजनांसाठी वेळ देणे

८) स्वतःचे छंद जोपासणे

९) आढावा घेत राहणे

१०) दिवसातील चौवीस तासांपैकी एक तास स्वतः साठी राखून ठेवणे हे पाळले तर कामाच्या ताणामुळे होणाऱ्या आत्महत्येचा टाळणे सहजशक्य आहे. एंजा फ्रँकचे एक सुप्रसिद्ध वचन याटिकाणी उधृत करावेसे वाटते, जे या लेखाचे सात आहे. आळस कितीही आकर्षक/मनमोहक वाट असला तरीही खरे समाधान आपल्या हातातील कामच देते.

मुं बई, ठाण्यासह राज्यातील २९ प्रलंबित महानगर पालिकांच्या निवडणुकांचा कार्यक्रम अखेर जाहीर झाला असून यामुळे राज्याच्या राजकारणात हालचालींना वेग आला आहे. राज्य निवडणूक आयोगाने जाहीर केलेल्या कार्यक्रमानुसार १५ जानेवारी रोजी मतदान होणार असून १६ जानेवारी रोजी निकाल घोषित केला जाणार आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या स्पष्ट निर्देशांनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांचा मार्ग मोकळा झाला.

याआधी २ डिसेंबर रोजी नगरपालिका आणि नगरपंचायतीच्या निवडणुका पार पडल्यानंतर राज्यातील सर्वाधिक महत्वाच्या मानल्या जाणाऱ्या २९ महापालिकांच्या निवडणुका जाहीर झाल्याने राजकीय पक्षांच्या तयारीला वेग आला आहे. उमेदवारांची चाचपणी, युती- आघाडीच्या चर्चा आणि रणनीती ठरवण्याचे सत्र सुरू झाले आहे. पुणे, पिंपरी-चिंचवड महापालिकेच्या निवडणुका भाजपाने स्वच्छावर लढवण्याची घोषणा केली आहे. ठाणे, नवी मुंबई आदी ठिकाणी भाजपा शिवसेनेच्या शिंदे गटाला बरोबर घ्यायला तयार झाली आहे.

शिवसेनेच्या ठाकरे गटाची मनसेशी युती झाली असून पाच महापालिकांच्या निवडणुकीत हे दोन्ही पक्ष एकत्र येणार आहेत. दोन्ही राष्ट्रवादी काँग्रेस एकत्र यायला काहींचा विरोध असला, तरी परिस्थिती दोन्ही राष्ट्रवादी काँग्रेसला जवळ आणत आहे. सांगलीसारख्या ठिकाणांचा त्याला अपवाद असेल. पुणे आणि पिंपरी-चिंचवडमधील राजकीय समीकरणामध्येही हालचाली दिसून येत आहेत. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी पिंपरी-चिंचवडमध्ये स्वबळावर निवडणूक लढवण्याचा नारा दिल्यानंतर काही तासांमध्येच राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या दोन्ही गटांमध्ये संवाद सुरू झाला.

पिंपरी चिंचवडमध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या दोन्ही गटांमध्ये एकत्रितपणे झालेली ही पहिलीच चर्चा असल्याची माहिती आहे. या बैठकीत पिंपरी-चिंचवडमध्ये मतविभाजन टाळण्याच्या दृष्टीत पर्यायवार चर्चा झाल्याचे सांगण्यात येत आहे. पिंपरी-चिंचवडमध्ये मतांचे विभाजन होऊ नये यासाठी शरद पवार गटाच्या स्थानिक नेत्यांशी चर्चा केली जात आहे. या चर्चेमुळे पुणे आणि पिंपरी-चिंचवडमध्ये पवार काकापुतण्या पुन्हा एकत्र येणार आहे, याबाबत राजकीय वर्तुळात तत्-वर्तक सुरू झाले आहेत.

२९ महापालिकांच्या निवडणुकीचे रण आता पेटले आहे.
महायुतीमधील विसंवाद आणि महाविकास आघाडीतील बिघाडीच्या वातावरणात ही निवडणूक होत आहे. नागरी भागातले वर्चस्व टिकविण्यासाठी मुंबई वगळता बहुतांश ठिकाणी भाजपा स्वबळावर लढण्याच्या तयारीत आहे. काँग्रेस, शरद पवार गट यांच्याकडे गमावण्यासारखे काही नाही, तर ठाकरे गट आणि मनसे एकत्र येऊन अस्तित्वासाठी संघर्ष करत आहेत.

सक्रांतीनंतरचे **सक्रमण!**

एका बाजूला दिल्लीत खा. सुप्रिया सुळे आणि केंद्रीय गृहमंत्री अमित शाह यांची भेट होत असताना, दुसऱ्या बाजूला पुण्यात राष्ट्रवादीच्या दोन्ही गटांमध्ये संवाद सुरू झाला. त्यामुळे आगामी महापालिका निवडणुकांमध्ये कोणती युती आकार घेणार, कोण कोणाच्या विरोधात उतरणार आणि मतदार कोणत्या बाजूने कोण देणार, याकडे संपूर्ण राज्याचे लक्ष लागले आहे. १५ जानेवारीच्या मतदानापर्यंत राजकीय समीकरणामध्ये आणखी किती बदल होतात, हे पाहणे औत्सुक्याचे ठरणार आहे. राज्यातील २९ महापालिकांच्या निवडणुकीत तीन कोटींहून अधिक मतदारांना सुमारे आठ वर्षांनंतर मतदानाची संधी मिळणार आहे. दोन महापालिका वाघळता उर्वरित २७ महापालिकांची मुदत तीनचार वर्षांपूर्वीच संपली आहे. औबीसी आरक्षणावरून या महापालिकांच्या निवडणुका होऊ शकल्या नाहीत. नेतृत्व घडवणाऱ्या या कार्यशाळा प्रशासकांच्या हाती होत्या. या काळात जनमताचा आवाज अधिकाऱ्यांपर्यंत किती जात होता, हा मुख्य प्रश्न होता.

आठ- दहा वर्षांपूर्वी या महापालिका कुणाच्या ताब्यात होत्या, याला आता काहीही अर्थ राहिलेला नाही. त्याचे कारण राज्यातील सत्तेची समीकरणे, राजकीय पक्षांच्या बेरजावजाबाक्या सारचे बदलले आहे. महापालिका निवडणुका साधारणतः पक्षांच्याच चिन्हावर लढवल्या जात आहेत. गेल्या निवडणुकीनंतर राज्यातील मोठे पक्ष फुटले. काही सत्तेत सहभागी

다 싹쓸이!

आहेत, तर काही विरोधात. त्यातच महायुतीतही निवडणुका एकत्र लढवण्यावरून आपाकव्यता नाही. सत्तेत असूनही मैत्रीपूर्ण लढतीची भाषा सुरू आहे. विरोधकांना फायदा होऊ नये, म्हणून तिलाही मैत्रीपूर्ण लढतीचा मुलामा दिला जात आहे. अनेक वर्षांनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका होत असल्याने प्रत्येक पक्षात इच्छुकांची संख्या वाढली आहे. युती करून निवडणूक लढवल्यास कार्यकर्त्यांना अपेक्षित प्रमाणात संधी

ता येणार नाही. त्यामुळे बंडोबांची संख्या वाढेल
माणे त्याचा फटका बसेल, असे महापुरुषांनी
पोनीही पक्षांना पाडते तर महाविकास आघाडीला
राजमनंतरही शहाणपण आले आहे, असे दिसत
आहे. मनसेला बरोबर घेतल्यास हिंदी भाषिक
राज्यातील, अशी भीती काँग्रेसला वाटते. त्यामुळे
काँग्रेसने राज ठाकरे यांना बरोबर घ्यायचे नाकारले
आहे. वास्तविक मतां देत भारतीय मतदार ही
पक्षाची सशक्त मतपेढी झाली आहे.

काँग्रेसकडे आता कोणातही मयपेढी शिल्लक हिलेलेली नाही. अशा वेळी दोन्ही ठाकरेंबरोबर नापाडी करून काही पदरात पाडून घेतले असते, तर काही लोकांना परी निवडून आणता आले असते, परंतु ठाकरेंबरोबर गेल्याने होणाऱ्या तोट्यापेक्षा व्यवळावर निवडणूक लढवून होणारा तोटा जास्त संसेल. काँग्रेसच्या पावलांचा अप्रत्यक्ष भाजपालाच न्यायदा होणार आहे, हे काँग्रेसच्या नेत्यांच्या लक्षात येत नाही, की पंतप्रधान पंत मोदी यांच्या काँग्रेसमुक्त धोरणाला ते हातभार लावत आहेत, हे कळत नाही. राज्यात भाजपाच्या आमदारांची संख्या, त्यांना देण्यात आलेले टागॅट, संसाधने, भरपूर पैसा, कायम लढवण्याच्या आणि जिक्रियासाठी केलेली तयारी लक्षात घेऊन विरोधाकांनी व्यूहनीती आखायला हवी होती; परंतु पराभूत मानसिकतेत आणि 'तू मोठा की मी मोठा' या वादात आपोआपचरकितता पूर्ण करायची फक्त असे राजकीय चित्र आहे. मुंबई म हानगर क्षेत्रविकास प्राधिकरण म्हणजेच एएमएमआर पुढ्यातील आठ महानगर पालिकांच्या निवडणुकीमध्ये भाजपा, शिवसेना शिंदे आणि शिवसेना ठाकरे गटातच खरी चुरस आहे.

मुंबई महानगरावर महायुतीचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्यासाठी भाजपचे प्रयत्न सुरू आहेत. मुंबई महानगर क्षेत्रविकासचा विचार केल्यास मुंबई महानगरपालिकेकडेवर ठरणे, नवी मुंबई, कल्याण, ठाणे, विठ्ठलवाडी, वसई-विवर, भिवंडी- निजामपूर, मीरा-भाईंदर, उल्हासनगर या आठ महानगर पालिकांचा समावेश होतो. ठाणे जिल्ह्यात सर्वाधिक सहा महानगरपालिका आहेत. पालघरमधील वसई-विवर महानगर पालिकेची निवडणूकही होत आहे. महानगरावर पारंपरिकपणे एकत्रित शिवसेनेचे वर्चस्व कायम राहिले आहे. मुंबईत तर गेली ४० वर्षे शिवसेनेची सत्ता आहे.

ठाणे आणि शिवसेना हे जणू काही समीकरणच
है. नवी मुंबईत गणेश नाईक हा हुक्मचाच एवका
उल्ट्याने नाईकांचा पक्ष सत्तेत असता. कल्याण-
बरेवली हा ऐकेकाळी भाजपाचा बालेकिल्ला
सुलता जायचा; पण गेल्या काही वर्षांमध्ये
शिवसेनेने तिथे वर्चस्व प्रस्थापित केले. वसई-
ठाणेद्वारास्थे गेली काही वर्षे हिंदेंद्र ठाकूर यांचे एकतरणी
संस्थ राहिले आहे. मीरा-भाईदरमथे भाजपाचे
तानात बसले. पणू कलानीच्या वर्चस्वाला सुगम
गल्यापासून उल्लासनगरमथे शिवसेनेने बऱ्यापैकी
तानात बसलेले. भिवंदी-निजामपूरमथे काँग्रेस,
ठाजवाडी पक्षाची ताकद असली, तरी पालिकेतील
कमी गणिते वेगळीच आहेत. पुणे, पिंपरी-
चवडवाथेच पुर्वी काँग्रेसनेतर राष्ट्रवादी काँग्रेस
आणि ता भाजपाचे वर्चस्व आहे. नाशिकमथे राज आणि
वडव यांच्या एकत्र येण्णेने समीकरण बदलण्याची
संस्थ्यता आहे. अहिल्यानगरमथे भाजपाला कमी जागा
झूझही यापूर्वी महापालिकेत महापौर तसेच इतर
स्वाची पदे मिळाली होती.

आता तिथे भाजपाला संग्राम जगाताय यांच्याशी ध्वनु घ्यावे लागेल. छत्रपती संभाजीनारायण तारपर्वत शिवसेनेचे वर्चस्व होते. आता सत्ता खेचून घेण्याच्या आह्वान ठाकरे यांच्यापुढे आहे.विदर्भात ग्रेस आणि भाजपामध्येच खरी लढत होणार हे. कोल्हापूरमध्ये आतापर्यंत महापालिकेच्या वडणुकीसाठी स्थानिक आघाड्या व्हायच्या. आता तिथे काय होते, हे पाहायचे. संगलीमध्ये जेतदादांनी बरीच फोडाफोड केली आहे. जयंत गील आणि विश्वजित कदम यांच्यासाठी ही महापालिका प्रतियेची आहे.

एकीकडे ही स्थिती असताना निवडणूक जाहीर
 केल्याआगोदर 'भावी'नी भरपूर रेवड्या वाटल्या.
 विविध कार्यक्रम, मतदारांना सहलीला पाठविणे,
 निर्माण संस्थांमधील कामे करून देणे, पैठण्या
 ठणे आदीमुळे कोट्यवधींचा खर्च करून झाला.
 मुले निवडणूक आयोगाने खर्चाला मर्यादा घातली
 नाही, तरी त्याला काही अर्थ नाही.

पूर्वी गंगारिब लोकानेर मातांसाठी पैसे घेतल्याची का व्हायची. आता उच्चशिक्षित लोकही मातांसाठी घेतात. दहा-दहा हजार रुपयांपर्यंत भाव घेतात. साधारणी आमदार हे उग्रद आमद सांगतात. चशिक्षितही रेवड्या घेण्याचे समर्थन करतात. दवार कुठे स्वतःच्या खिशातून पैसे देतात, पल्याच करानून घेतलेल्या कामात केलेल्या टाचारानून ते पैसे वाटतात. त्यामुळे घेतले तर मडलेर कोठे, असा सवाल ते करतात. धन्य देवदार आणि धन्य ते उमेदवार !

आकलन

कंदीप टाकर्योवे

केंद्र सरकारच्या वतीने मागील आठवड्यात भारतीय उच्चशिक्षण व्यवस्थेच्या संदर्भाने सध्याच्या तीन संस्थांचे एकत्रीकरण करून, एकच नियामक विकसित करण्याबाबतचा प्रस्ताव मंजूर करण्यात आला. हे नियामक स्थापन करताना, देशातील सध्याचे उच्चशिक्षणाशी संबंधित प्रचलित विद्यापीठ अनुदान आयोग, अखिल भारतीय तंत्रशिक्षण परिषद आणि राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षण परिषद यांचे एकत्रीकरण करण्यात येणार आहे. आता या तिन्ही संस्था मिळून 'विकसित भारत शिक्षा अधीक्षण संस्थे'ची स्थापना होईल. एकाच छताखाली उच्चशिक्षणाची व्यवस्था निर्माण करण्याचा हा प्रयत्न आहे. या केंद्रीकरणामुळे भारतीय उच्चशिक्षणावर नेमके काय परिणाम होतील, हे पाहणे ओत्सुक्याचे ठरणार आहे. अर्थात, त्यासाठी काहीकाळ प्रतीक्षाही करावी लागणार आहे. या निर्माण होणाऱ्या संस्थेचे कामकाज किती ध्येयाने व उद्दिष्टांनी गतिमान केले जाते, यावरच बरेच काही अवलंबून आहे. या निर्णयाचे काही दूरगामी परिणाम देशाच्या उच्चशिक्षण प्रक्रियेवर होण्याची शक्यता आहे. यातूनच सातत्याने उच्चशिक्षणासंबंधित प्रशासकीय कामांना गती मिळण्याची शक्यता आहे. या निर्णयामुळे उच्चशिक्षणाशी संबंधित निर्णय प्रक्रियेत समानता येण्यास मदत होईल. अर्थात, या निर्णयामुळे कामात गतिमानता येण्याची अपेक्षा असली, तरी शिक्षणाचा दर्जा आणि उच्चशिक्षणात अधिकाधिक विद्यार्थ्यांचा सहभाग किती उंचावतो, हेदेखील महत्त्वाचे असणार आहे. आपल्या समोर उच्चशिक्षणाची गुणवत्ता हा सध्याचा ऐरणीवरचा प्रश्न आहे. वर्तमानात उच्चशिक्षणातील स्पर्धा आंतरराष्ट्रीय दर्जाची झाली आहे. जग ज्ञानाच्या जोरावर महासत्तेची भाषा करत असल्याने, महासत्तेची भाषा ज्ञानसत्तेचीच आहे. जगातील अर्थव्यवस्था यापुढे ज्ञानसत्तेची असेल, असेही बोलले जात आहे. अशा वेळी शिक्षणाची गुणवत्ता महत्त्वाची ठरणार. अशा परिस्थितीत भारतीय उच्चशिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी या निर्णयाचा नेमका काय परिणाम होतो, हे पाहणे महत्त्वाचे ठरणार आहे.

भारत सरकारच्यावतीने 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण- २०२०' जाहीर झाले. त्या धोरणानुसार, देशातील शिक्षणात आमूलाग्र बदल होणार असल्याचे सांगण्यात येत आहे. सध्या देशभरात धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी, केंद्र व राज्य स्तरावर विविध प्रयत्न सुरू आहेत. यातूनच गुणवत्तेचा विचारही सुरू झाला. १०० टक्के पदमोठणी करण्याचे शालेय शिक्षणस्तरावर आम्हान आहेच. उच्चशिक्षणात आपण अद्यापही ५० टक्क्यांपर्यंतदेखील मजल मारू शकलो नाही, हे वास्तवही लक्षात घ्यायला हवे. सध्या जगाच्या पाठीवर सर्वाधिक तरुणांचा देश म्हणून भारताकडे पाहिले जात आहे. अशा परिस्थितीत जर भारतीय तरुण उच्चशिक्षणाच्या प्रवाहात सहभागी झाले ना-हीत, या तरुणाईचा उपयोग देशाच्या विकास प्रक्रियेत होण्यास निश्चितच मर्यादा पडतात. त्यामुळे शिक्षणाचा विचार उंचावण्यास या निर्णयाचा किती हातभार लागतो, हे पाहणे महत्त्वाचे ठरणार

उच्चशिक्षण व्यवस्थेतील निर्णायक वळण...

देशात उच्चशिक्षणासाठी असलेल्या तीन शिखर संस्थांच्या एकत्रीकरणातून नवे नियामक स्थापन करण्याचा निर्णय केंद्र सरकारने नुकताच जाहीर केला आहे. यामुळे शिक्षण क्षेत्रातील समन्वयामध्ये वृद्धीची अपेक्षा वर्तवली जात आहे. याचा फायदा निश्चितच देशातील शिक्षण प्रसारालाही होणार आहे. तरीही, असलेली आव्हाने ही मोठीच आहेत. केंद्र सरकारच्या या निर्णयाचा सर्वांगाने घेतलेला आढावा...

आहे. अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ, विचारवंत ग्रीलबर्थ म्हणाले होते की, 'कोणत्याही देशाचे दारिद्र्य संपुष्टात आणण्याचा, शिक्षण हाच एकमेव राजमार्ग आहे.' अशा परिस्थितीत आपण शिक्षण किती लोकांपर्यंत पोहोचवतो, हेदेखील महत्त्व-चे आहे. या तिन्ही संस्थांचे एकत्रीकरण करण्यात आल्याने तरुणाईला उच्चशिक्षणाच्या पदवीच्या वाटा दाखवणार आहोत का? त्याचबरोबर ज्या शिक्षणाची वाट दाखवणार आहोत, ती वाट गुणवत्तेची असणार आहे का? असा प्रश्न आहे. या निर्णयामुळे उच्चशिक्षणातील विषमता संपुष्टात आली आणि उच्चशिक्षण सर्वांपर्यंत पोहोच-ले, तर याचे फलित अधिकच उत्तम असेल असे म्हणता येईल. आपल्याकडे गेल्या अनेक वर्षांपासून पारंपरिक अभ्यासक्रमांचे नियमन 'विद्यापीठ अनुदान आयोगा'कडे होते. त्याच वेळी भारतीय व्यावसायिक तंत्रशिक्षण अभ्यासक्रमाचे नियमन 'अखिल भारतीय तंत्रशिक्षण परिषदे'कडे होते, तर शिक्षक शिक्षणाचे नियमन हे 'राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षण परिषदे'कडे हो-ते. अर्थात, या तिन्ही संस्था उच्चशिक्षणाशी संबंधित आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कार्यात मोठ्या प्रमाणावर समानता आहे. मात्र, अनेकदा या संस्था उच्चशिक्षणाशी संबंधित असतानादेखील, निर्णयात काहीसा फरक पडत असल्याचेही समोर आले होते. उच्चशिक्षणाशी संबंधित संस्थांच्या नियमांत समानता नसल्याने एक देश, एक स्तर, तरी निर्णयात भिन्नता; याचा परिणाम अंमलबजावणी प्रक्रियेवर होत होता. उच्चशिक्षणाचा विचार आणि देशातील उच्चशिक्षणाशी संबंधित

विविध संस्थांचा विचार करताना, देशातील नेमके उच्चशिक्षणाचे वास्तव काय? याचा शोध घेण्याची गरज अधोरेखित होऊ लागली आहे. देशातील उच्चशिक्षणाचा विस्तार होत असताना, नेमके वास्तव लक्षात घेतले जात नाही. बारावी उतीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या आणि उच्चशिक्षणाशी संबंधित पारंपरिक अभ्यासक्रमाची महाविद्यालये, व्यावसायिक तंत्रशिक्षणाशी संबंधित महाविद्यालये आणि अध्यापक विद्यालयांशी संबंधित महाविद्यालये यांचा विचार केला, तर मान्यता देण्यात आलेली महाविद्यालये आणि विद्यार्थ्यांची संख्या यांचा ताळमेळ बसणे अवघड आहे. एकट्या महाराष्ट्राचा विचार केला तर पारंपरिक अभ्यासक्रमाच्या महाविद्यालयांमध्ये, साडेचार लाखांपेक्षा अधिक विद्यार्थ्यांच्या जागा रिक्त आहेत. तीच कमी-अधिक परिस्थितीत अभियांत्रिकी, तंत्रशिक्षणाची अवस्था आहे.

शिक्षण अध्यापक महाविद्यालयातही हेच वास्तव आहे. त्यामुळे हे वास्तव लक्षात घेतले तर प्रवेश प्रक्रिया नियम, प्राध्यापक भरती, मूल्यांकन, कुलगुरूंची नियुक्ती, अध्ययन, अध्यापन, भौतिक सुविधा, संशोधन यांसारख्या शिक्षणाशी संबंधित असलेल्या विविध निकषांत, या निर्णयामुळे समानता येईल अशी अपेक्षा आहे. त्यामुळे प्रशासकीयदृष्ट्याही याचा लाभ होईल. या निर्णयामुळे देशातील उच्चशिक्षणात समानतेचा विचार रुजवण्यास मदत होईल असे म्हटले जात असले; तरी मूळ प्रश्न हा देशातील उच्चशिक्षणात अधिकाधिक विद्यार्थ्यांचा सहभाग उंचावण्याचा आहे. भारतीय उच्चशिक्षणाच्या गुणवत्तेचा आ-

लेख उंचावण्याचे मोठेच आव्हान, या संस्थेच्या पुढे असणार आहे. शेवटी गुणवत्ता हे शिक्षणाचे फलित असून, त्याचा परिणाम देशाच्या विकास प्रक्रियेवर होत असतो. भारतीय तंत्रशिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या संदर्भाने, भारतीय संसदेत अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनीदेखील गुणवत्तेच्या संदर्भाने चिंता व्यक्त केली होती. तेच वास्तव अनेकदा विविध सर्वेक्षणांत समोर आले आहे. यापेक्षा कठीण वास्तव आपल्या पारंपरिक अभ्यासक्रमाचे आहे.

पदवी हाती असूनही त्या पदवीचे अपेक्षित ज्ञान, कौशल्य प्राप्त होताना दिसत नाही. त्यामुळे कौशल्याधारित शिक्षणाचा विचार पुढे येतो आहे. आपण मात्र त्या दिशेने आजवर प्रयत्न करू शकलो नाही. आज उच्चशिक्षणाच्या गुणवत्तेचा आलेख फारसा उंचावलेला नाही. त्याच वेळी उच्चशिक्षणातील सहभागही २६ टक्क्यांच्या आसपास आहे. अशा परिस्थितीत बेरोजगारीचा आलेखही उंचावलेला आहे. 'पीएच.डी'सारखी संशोधनाची पदवी घेऊनही ही मुले पोलीस, तलाठी, ग्रामसेवक भरती यांसारख्या ठिकाणी उभी राह-तात. 'एम.ए.' झालेले विद्यार्थीदेखील चतुर्थश्रेणी पदासाठी अर्ज करतात, हे कसले लक्षण मानायचे? हा प्रश्न आहे. याचा सरळ अर्थ आहे की, पदवी घेऊनही आमचे उच्चशिक्षण अपेक्षित गुणवत्तेचे नाही. राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात, २०३५ पर्यंत ५० टक्के विद्यार्थी सहभागाचे उद्दिष्ट 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण- २०२०'मध्ये राखण्यात आले आहे. आज ५० टक्के विद्यार्थीदेखील उच्चशिक्षणात सहभागी नसताना,

बेरोजगारीचा आलेख उंचावला आहे. त्यामुळे गुणवत्तेचा आणि कौशल्याचा प्रश्न ऐरणीवर आला आहे. नव्याने आस्तित्वात येणाऱ्या नियामकाने प्रशासकीय सुधारणा होतीलही मात्र, आव्हान गुणवत्तेचे आणि उच्चशिक्षणाचा टक्का उंचावण्याचे आहे. हे आव्हान हे नियामक कसे पेलते, यावरच त्याचे फलित मोजले जाईल. देशातील या बदलाचा मार्ग यापूर्वीदेखील विविध सरकारांनी अवलंबला होता मात्र, तो बदल प्रत्यक्षात येऊ शकला नाही. यामागे उच्चशिक्षणाच्या अधिकाराचे केंद्रीकरण होण्याचा धोका असल्याचा आक्षेपही, नोंदवला जात आहे. देशातील उच्चशिक्षणाचे एकच नियामक स्थापन झाल्याने, देशातील विविध संस्थांना उच्चशिक्षणाच्या दृष्टीने विविध नियामकांकडे जाण्याची गरज भासणार नाही. अर्थात, उच्चशिक्षणाच्या दृष्टीने ही शिखर संस्था बनल्याने एका अर्थाने उच्चशिक्षणात 'एक खिडकी योजना' निर्माण झाली असेच म्हणावे लागेल. या 'एक खिडकी योजने'मुळे अभ्यासक्रमात समानता येण्याबरोबर, विविध अभ्यासक्रमांत समन्वय साधण्यास आणि उद्याच्या गरजा लक्षात घेऊन आखणी होण्यास मदत होऊ शकेल.

अर्थात, प्रत्यक्ष अंमलबजावणीनंतरच या संस्थेच्या निर्मितीचे फलित लक्षात येईल. शेवटी कोणताही निर्णय, धोरण आखताना कितीही चांगले असले, तरी त्याचे फलित हे शेवटी अंमलबजावणी करणाऱ्या माणसांच्या विचार प्रक्रियेवर आणि हेतूवरच अवलंबून असते. या निर्णयामुळे कदाचित, सरकारच्या पैशात बचत होण्याची शक्यता आहे. मात्र, या निर्णयातून अपेक्षित गुणवत्तेचे उद्दिष्ट साध्य झाले नाही, तर पुन्हा जुन्या पावलांची वाट चालावी ला-गेल. असे एकत्रीकरण करूनही आपल्याला गुणवत्ता उंचावण्यात यश मिळाले नाही, तर उच्चशिक्षणाची वाट अधिक अंधारमय होण्याचा धोका आ-

गेल्या अनेक दशकांपासून भारतीय जनता पक्ष दक्षिण दिग्विजयासाठी आसुसला आहे. केरळमध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे मोठे काम आहे. पाच वर्षांपूर्वी झालेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत भाजपाने काही ठिकाणी विजय मिळविला; परंतु आता भाजपाने केरळची राजधानी तिरुअनंतपुरम महापालिकेवरील डाव्यांच्या साडेचार दशकांच्या सत्तेला सुरुंग लावून दक्षिण दिग्विजयाचे दार किलकिले केले आहे.

दक्षिण दिग्विजयाचे उघडले द्वार

स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांनी राज्याच्या राजकारणाला स्पष्ट संदेश दिला आहे. काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील 'यूडीएफ'ने संपूर्ण राज्यात जोरदार कामगिरी करीत पंचायत आणि नगरपालिकांमध्ये आघाडी घेतली, तर भाजपच्या नेतृत्वाखालील 'एनडीए'ने तिरुअनंतपुरममध्ये ऐतिहासिक विजय मिळविला.

२०२६ मध्ये होऊ घातलेल्या केरळ विधानसभा निवडणुकीपूर्वीचे हे निकाल विधानसभेच्या निवडणुकीअगोदरचे उपांत्य फेरीचे निकाल म्हणून तपासले जात आहेत. केरळमध्ये दर पाच वर्षांनी सत्तांतर होत असते. गेल्या वेळी डाव्यांनी हा पायंडा मोडीत काढला. डाव्यांच्या नऊ वर्षांच्या सत्तेच्या काळात संपूर्ण केरळ डिजिटल साक्षर झाले. स्वच्छ झाले. अतिगरिबीच्या बाबतीतही मुक्त झाले; परंतु तरीही जनता डाव्यांच्या कामगिरीवर खूश नाही, हे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूक निकालावरून दिसते. एनडीएने राजधानीबाहेरही आपले अस्तित्व दाखवले. पलक्कड नगरपालिकेतही त्यांनी सत्ता कायम ठेवली, तर त्रिपुनिथुरा यूडीएफकडून हिसकावून घेतले. त्रिशूर जिल्ह्यातही एनडीएने स्थान मिळविले. आपले केरळमध्येही खाते उघडले. त्यांचे तीन उमेदवार जिंकले. त्यामुळे राज्याचे राजकारण आता यूडीएफ आणि एलडीएफपुरते

मर्यादित राहिलेले नाही, हे दिसून आले. एकूणच निकालांनी केरळच्या राजकारणात नवीन समीकरणांचा पाया रचला आहे. केरळमधील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निकालांनी राज्याच्या राजकारणाला तीन महत्त्वाचे संदेश दिले आहेत. काँग्रेसच्या नेतृत्वाखालील यूडीएफने ग्रामीण आणि शहरी अशा दोन्ही भागांमध्ये निर्णायक आघाडी मिळविली आहे. राज्य निवडणूक आयोगाच्या मते यूडीएफने ९४१ पैकी ५०४ ग्रामपंचायती, १५२ ब्लॉक पंचायतींपैकी ७९, १४ जिल्हा पंचायतींपैकी ७, ८७ नगरपालिकांपैकी ५४ आणि सहापैकी चार महानगरपालिकांमध्ये विजय मिळविला. हा जनादेश सत्ताधारी एलडीएफवरून एक मजबूत सत्ताविरोधी लाट आणि आगामी हे विधानसभा निवडणुकीपूर्वी यूडीएफसाठी एक चांगला संदेश देतो.

भाजपाच्या नेतृत्वाखालील एनडीएने राजधानी तिरुअनंतपुरम महापालिकेत ऐतिहासिक विजय मिळविल्यामुळे 'एलडीएफ'ची ४५ वर्षांची सत्ता संपुष्टात आली आहे. १०१ वॉर्ड असलेल्या या महापालिकेमध्ये भाजपाने ५० वॉर्ड जिंकले आणि सर्वात मोठ्या पक्षाचा दर्जा मिळविला. भाजपा पूर्ण बहुमतापासून जेमतेम एक पाऊल दूर राहिला. एलडीएफला २९ आणि यूडीएफला १९ जागांवर समाधान मानावे

लागले. हा विजय राज्याच्या राजधानीच्या राजकीय परिदृश्यात भाजपाचा एक प्रमुख शक्ती म्हणून उदय सिद्ध करतो. नागरी भागात भाजपाचा उधळलेला वारू रोखणे हे आता काँग्रेस आणि डाव्यांसमोरही मोठे आव्हान आहे. हा ट्रेंड एलडीएफसाठी एक मोठा धक्का आहे. तिला फक्त राजधानीमध्ये पराभव पत्करावा लागला नाही, तर ग्रामीण भागात आणि लग्न शहरी संस्थांमध्ये यूडीएफच्या हातून मोठे नुकसान सहन करावे लागले. तिरुअनंतपुरम ही केवळ केरळची प्रशासकीय राजधानी नाही तर राजकीयदृष्ट्या एक महत्त्वाचा मतदारसंघदेखील आहे.

ज्येष्ठ काँग्रेस नेते आणि माजी केंद्रीय मंत्री शशी थरूर हे सलग चार वेळा या लोकसभा मतदारसंघातून खासदार म्हणून निवडून आले आहेत. त्यामुळे हा प्रदेश काँग्रेस आणि डाव्या आघाडीचा बालेकिल्ला मानला जात होता. त्यामुळे महापालिकेतील भाजपाच्या विजयाने राज्यात नवीन राजकीय गतिमानता निर्माण केली. हा विजय विधानसभा निवडणुकीत दोन-तीन जागा जिंकण्यापेक्षा खूपच महत्त्वाचा आहे. महानगरपालिकेसारख्या प्रमुख शहरी संस्थेत सत्ता मिळवणे हे दर्शविते की, शहरी भागात पारंपरिक राजकीय ध्रुवीकरणाला पर्याय शोधत आहेत. हा बदल अशा राज्यात विशेषतः महत्त्वाचा आहे, जिथे आतापर्यंत स्पर्धा प्रामुख्याने एलडीएफ आणि यूडीएफपुरती मर्यादित राहिली होती. स्थानिक निवडणुकीच्या ट्रेंडवरून स्पष्टपणे दिसून येते की, शहरी भागात एलडीएफवरून नाराजी निर्माण झाली आहे.नगरपालिका निवडणुकीत प्रशासन, शहरी पायाभूत सुविधा, पारदर्शकता आणि स्थानिक मुद्यांवर मतदारांचा असंतोष स्पष्टपणे दिसून आला. तिरुअनंतपुरमसारख्या मजबूत

बालेकिल्ल्यात झालेल्या एलडीएफच्या पराभवामुळे डाव्या आघाडीच्या रणनीतीपुढे प्रश्नचिन्ह उपस्थित झाले आहे. भाजपाला मिळालेल्या यशामुळे पक्षाच्या कार्यकर्त्यांमध्ये प्रचंड उत्साह असून केरळमधील भाजपाच्या भविष्याचा मजबूत पाया म्हणून पाहिले जात आहे. एलडीएफ नेतृत्वाने निकाल गांभीर्याने घेतले आहेत. विधानसभेला सामोरे जाताना आताच्या पराभवाची कारणे शोधावी लागतील. निवडणुकीच्या निकालांचे वॉर्ड पातळीवर विश्लेषण केले जाईल आणि आवश्यक सुधारणात्मक उपाययोजना केल्या जातील, असे मुख्यमंत्र्यांनी म्हटले आहे. केरळमध्ये काही जागा जिंकत भाजपाने देशाच्या दक्षिण टोकाला असलेल्या राज्यातही चंचुप्रवेश केला आहे. त्रिशूरमधील कन्ननकुलंगरा वॉर्डात भाजपने आश्चर्यकारक निकालाची नोंद केली. येथे हिंदुबहुल प्रभागातून भाजपाच्या मुस्लिम उमेदवार विजयी झाल्या आहेत. काँग्रेसकडे असलेली जागा भाजपाने खेचून आणली आहे. त्यामुळे हा निकाल सगळीकडे चर्चेचा विषय ठरला. कन्ननकुलंगरा प्रभागातून भाजपाच्या मुमताज निवडून आल्या. या परिसरात हिंदू लोकसंख्या जास्त आहे; पण भाजपाने मुस्लिम महिलेला उमेदवारी दिली. मुमताज यांनी विजय खेचून आणत आश्चर्यकारक निकाल नोंदविला. हा निकाल सध्या चर्चेचा विषय ठरत आहे. मुमताज गेल्या आठ वर्षांपासून भाजपामध्ये सक्रिय आहेत. त्यांचे कुटुंब बऱ्याच वर्षांपासून भाजपासाठी काम करीत आहे. गेल्या दोन वर्षांपासून मुम ताज यांच्याकडे भाजपाच्या अल्पसंख्यक मोर्चाची जबाबदारी होती.

त्रिशूरमध्ये त्या पेट गुमिंग शॉप चालवतात. या विजयामुळे माझ्या शहराची सेवा करण्याची संधी मिळाली, अशी भावना त्यांनी बोलून दाखवली. भाजपाच्या सक्रिय कार्यकर्त्यां मुम ताज यांनी पक्षाच्या अनेक आंदोलनांमध्ये, प्रचारांमध्ये सहभाग घेतला आहे. अभिनेते ते राजकीय नेते असा प्रवास करणाऱ्या सुरेश गोपी यांच्या नेतृत्वात झालेल्या निवडणूक प्रचारात त्या सक्रिय होत्या. मुमताज यांचा हिंदुबहुल भागातील विजय भाजपासाठी अनेकांशी ऐतिहासिक मानला जात आहे केरळमधील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निकालाने केवळ जागांचे गणित बदलले नाही, तर राज्यातील राजकारणात अनेक असे मुद्दे केंद्रस्थानी आणले. त्यामुळे आगामी विधानसभा निवडणुकीची दिशा निश्चित होऊ शकते. एलडीएफने दबदबा कायम ठेवला. काँग्रेसनेही अनेक भागात मजबुतीने लढत दिली; परंतु भाजपासाठी या निवडणुका महत्त्वाच्या मानल्या जात होत्या. एर्नाकुलम जिल्ह्यातील मुनंबम परिसरात भाजपाच्या झालेल्या विजयालाही वेगळे महत्त्व आहे. तिथला ऐतिहासिक विजय भाजपाच्या राजकारणाला कलाटणी देणारा आहे. मुनंबममध्ये ५०० ख्रिश्चन कुटुंबांच्या घरांवर वक्फ बोर्डांच्या कथित धंद्यांनंतर संकट उभे राहिले होते. मोदी सरकार आणि भाजपाने या मुद्यावर या लोकांना साथ दिली. त्याचा परिणाम झाला आणि स्थानिक निवडणुकीत लोकांनी भाजपाला विजयी केले. एकंदरीत या निवडणुकीमध्ये काँग्रेसने चांगली कामगिरी केली, पण भाजपानेही मुसंडी मारली.

पक्व

व्ही. त्यागवाजन

केरळमध्ये अलिकडेच भाजपाने अनुभवलेला उदय ऐतिहासिक आहे. दुसरीकडे केरळच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणुकीत 'आप'चे खाते उघडले. भाजपने तिरुअनंतपुरम महापालिका जिंकली असली, तरी अन्य महापालिका, नगरपालिका, जिल्हा परिषद आणि ग्रामपंचायतींमध्ये काँग्रेसने चांगले यश मिळविले आहे. पुढच्या वर्षी विधानसभेच्या निवडणुका होणार आहेत.

देशभर काँग्रेसला लागलेला पराभवाचा डाग धुवून काढण्याची संधी केरळमध्ये काँग्रेसला मिळू शकते. अर्थात यशासाठी पोषक वातावरण असले, तरी काँग्रेसमधील गटबाजी, दुफळीवर कशी मात केली जाते, यावर तिचे भवितव्य अवलंबून आहे. तिरुअनंतपुरम ही महापालिका काँग्रेसचे खासदार शशी थरूर यांच्या मतदारसंघात आहे; परंतु थरूर हे गेल्या काही वर्षांपासून काँग्रेसपासून फटकून राहात आहेत. त्यांनी अनेकदा नेतृत्वाला आव्हान दिले. आताही त्यांनी भाजपाच्या विजयाबद्दल अभिनंदन केले. केरळमधील स्थानिक

